

ГРИГОРІЙ ЕПІК

ЗУСТРІЧ

I

За вузькою річкою, темною стіною, високо знялися контури крутого взгір'я. На взгір'ї з нічної пітьми ледве помітно виринали обриси старого панського фільварку.

З тісної кам'яної брами, що міцно облягла панський маєток, на шлях тихо виїхали п'ять верховців.

За ними з брами вийшла струнка дівоча постать. Вона підвела похиле чоло, простягла руку до одного з верховців й тихо вимовила:

— Прощай, повертайся.

Останній з вершників стримав коня, весь обернувся до дівчини й в один момент зіскочив на землю. Він підійшов до неї зовсім близько, взяв за холодну руку і тримаючи її, хвилюючись і поспішаючи, одказав:

— Я вірю, мила... Ми будемо швидко разом. За кілька місяців. Я не боюся цієї подорожи. Все буде добре...

Дівчина глянула на нього з глибокою вдячністю, і в її великих сірих очах блиснула надійна радість.

— Поспішай! Пан Дятлович чекає на тебе... За цим вона миттю скинула маленький білий капелюш, кинула його додолу й, прощаючись, обвела білими руками струнку постать верховця.

— Не забувай! Будь обережний. Повертайся — промовила ще дівчина й враз звільнила його з своїх обіймів.

Верховець скочив на коня, й як брама з важким гуркотом зачинилася за дівчиною, він махнув їй в останнє рукою й поспішив наздогнати своїх.

Дівчина стала по той бік брами й, стежачи, як в темряві швидко ховалися силуети верховців, — не зводила пильного погляду з останнього з них.

З нічної тиші до неї ледве долітав їхній надто обережний гомін й швидко за ним почувся владний голос, видимо, старшого з них:

— На кордон! —

Тоді тиша озвалася різкішим тупотом кованих коней й тупіт той швидко почав стихати.

Верховці враз звернули від кам'яниці праворуч і пустили коней пухкою рільєю. Мети їхньої швидко було досягнуто: тупіт раптом зовсім стих і тільки незадоволене прискання гарячих стримуваних кіннотчиками коней зрідка долітало з того боку, куди зникли п'ятеро верховців.

Щільно попригинавшись до вихрастих грив дужих коней й ніби зовсім поєднавшись з ними, верховці вишикувалися один за одним у рівну рухливу смужку й поїхали хутчіше, певне боячись спізнитися й своєчасно не досягти кордону.

Далеко навколо, скільки сягало звичне до напівтемряви око за ледве помітні контури гір та лісів старих. широко слався мовчазний степ. Він широко розгорнув чорні поли великої перистої кереї й, стомлений важкою літньою працею, давно вже спав. З недосажно глибокої височини над сонним степом звисав, мов жартома кимсь перекинутий, великий з негашеним жаром казан. Сріблясті й холодні в своїй височині жаринки густо зривалися із своїх місць і, перерізуючи його від середини аж до темних вінець, кудись падали.

Був серпень.

Верховці недовгий час обережно їхали, все керуючи просто на північ, потому той, хто їхав першим, рвучко потяг за повід праворуч й всі круто повернули за ним на схід.

Контури старого із здичавілим, зарослим парком, фільварку, вже давно втонули в нічний темряві й зникли з поля виду верховців. Зникло давно й круте взгір'я і тільки просто від них, над низьким східнім обрієм, що вже ледве помітно яснішав ще потойбічним сонцем, мутніла густа стіна прикордонного лісу.

Верховці звернули з ріллі, відпустили тугі поводдя, вдарили коней гострими острогами й ніби боячись того далекого світу на сході,—пустили їх що було сили. Стримувані тихою їздою коні, ситі і нетомлені, охоче випростали вперед довгі, за всім витягненим тілом шії, й рухлива смужка враз і наче зовсім відокремилася від землі...

Але запальний галоп швидко дійшов кінця.

Перший з верховців, як було й попереду, владно здавив повід і випрямився. За ним підвелися на конях і всі останні. Легко зацапувавши, коні раптом зупинилися й незадоволені пішли далі повільніше. Верхівці хутко перешикувалися, стали в лінію по два й, про щось уважно й тихо розмовляючи, вони вже зближувалися до густого лісу.

Загадкова темрява густого дубівника, враз захвилювалася й застигла в чеканні. З неї крадучись вийшла невеличка постать військового й нерішуче пішла до верхівців назустріч. Вона мало ступала рівно й упевнено, бо все пригиналася, озиралася назад, боязко, нерішуче зупинялася й особливо пильно дивилася вперед. Коні помітили її одразу й їхні короткі й гострі, мов дубові клинця, вуха, швидко випросталися наперед і заклали в чеканні. Людина у військовому вправно взяла до плеча рушницю й очікуючи напружено зупинилася.

— Хто їде, прошу? — кинула вона неголосно й якимось особливо сухо.

І мов у відповідь їй з дубівника ще поспішно вийшло кілька озброєних й обережно, різким ланцюгом, вони рішуче пішли назустріч до верхівців.

— Хто їде, прошу? — повторила людина вже суворіше й пильно навела цівку рушниці на першого з вершників. Але вона вмить пустила її додолу й, вибігши до приїжджих назустріч, віддано, як собаче бовтання хвостом, защебетала навколо коней, що підійшли вже до неї зовсім близько й твердо зупинилися.

— А, пане Дятловичу, пане Дятловичу, — захоплено, якимось налто урочисто, щебетала вона. — Я це, прошу пана, перевіряв варту. Все добре, все добре... і він задоволено й підкреслено показав на рідкі вузли салдат, що хутко віддалялися й поволі зникали в густому прикордонному лісі.

— У нас невеличка справа, пане сержанте,— звернувся перший з верхівців.— Я маю доручення від пана Ягоцького... Дятлович близько нахилився до немолодого вже пана сержанта й зовсім тихо додав:

— Панові Іщенкові треба неодмінно на той бік...

Дятлович показав на темний силует високого у цивільному вбранні юнака, а головою й поглядом кинув на радянський кордон.

Юнак стояв мовчазний й, здавалося, він нетерпляче чекав, що на це скаже пан сержант. Три останніх верховці, злізши з коней, тримали їх за повіді й байдуже та тихо гомоніли між себе, наче не помічаючи тут нікого.

— Прошу ясних панів зайти до вартівні,— улесливо промовив сержант.

Дятлович про щось коротко наказав своїм товаришам, які лишалися біля коней, й разом з мовчазним високим юнаком та сержантом поспішно пішов до вартівні.

— Може пани будуть такі ласкаві й сядуть тут хоч на хвилинку? Я зараз, панове!— ласкаво запрошував сержант і намагався як мога швидче щось дістати з великої, ще зовсім нової, колись жовтого кольору, теки.

Дятлович не чекав на дальше запрошення й, обравши краще місце, одразу ж сів до столу.

Високий юнак мовчазно стояв біля дверей і помітно нетерпеливився з надто вже повільних, як йому здавалося, сержантових приготувань.

В правому кутку вартівні на маленькому столику стояла невеличка бляшана лямпка. Вона чомусь дуже чадила, часто й полохко блимала і її світло тмяно відбивалося на яскравих в щирому сріблі позументах пана Дятловича.

Сержант ще якийсь час вовтузився з текою, але нарешті таки знайшов, що йому було потрібно, витяг звідти велику мапу й поштиво розіслав її перед Дятловичем.

Похмурий пан Іщенко тихо залишив свої одвірки й, наче трохи ніяковіючи та просячи за щось пробачення в пана Дятловича, нерішуче підійшов до столу.

Руки пана Дятловича важко лягли на дрібно списану й густо позначену маленькими крапками й хрестиками мапу, а його пальці звикло й впевнено засковзалися на прикордонній з Радянською Україною смузі.

— Тут, пане, буде найбезпечніше... Ще ні одного разу не було помічено. Тут зовсім близько стоїть їхня вартівня. Ось, коли йти звідти праворуч... Зразу ж за оцим ось крутим зворотом ріки,— відмітив він олівцем і підвів обличчя до Дятловича.

Високий, вродливий, з очима, як дві великих жарини, юнак уважно слухав сержанта, поглядав на Дятловича й, боячись щось пропустити чи чогось не зрозуміти, пильно стежив за мапою й за швидким рухом пальців сержантових.

— Тут, пане, є перевірений брід. Неглибоко зовсім... Він вже добре перевірений, кажу,— всміхнувся до Дятловича сержант.— Тільки треба дуже обережно... Боронь боже, брѣхнете десь ногою— кінець,— глянув він до Іщенка.— Тут скрізь густий, як сіно, дубівник, далі в саму річку верболіз і очерет, як стіна,— сумлінно з'ясовував сержант.

Іщенко уважно слухав, ще раз вивчав мапу й силував себе не забути чогось, не пропустити з того нічого. Він добре уявляв уже: зарослу в очереті ріку, що становить кордон з Україною, трохи

небезпечну для його радянську вартівню й далі безмежні в своїх просторах степи українські.

— А ясному панові далеко треба? — звернувся несподівано сержант до задумливого Іщенка. Той підвів голову, але не одповів сержантові і тільки покійно, наче просячи пробачення, перевів очі на Дятловича.

— На Лівобережжя, — не зовсім задоволено поінформував пан Дятлович надто цікавого сержанта.

— І пан має до цього все потрібне? — запитав він, вже зовсім не звертаючись до Іщенка.

— Все має, — чомусь зовсім незадоволено відмовив йому Дятлович.

Він підвівся від столу й, певно щось обмірковуючи, повільно закровав по короткій косині вартівні. Руки його лежали за спиною трохи неспокійно, надто густо перебирали пальцями, а голова з довгими вусами, позначеними густою сивизною, звисла йому трохи не на самі груди.

Іщенко, злегка похилившись, сидів кінець столу; він поспішно, звично працював над своєю перукою й тільки іноді мовчазно й покійно чи з якимсь прихованим побоюванням поглядав на пана Дятловича.

Сержант старанно вивчав знану ним, як свої старі чоботи, мапу радянсько-панського прикордоння й щось пильно та надто старанно вираховував на дрібному аркушеві паперу. Він тільки зрідка на хвилю розгинався, трохи боязко зустрічав постать Дятловича, уважно перевіряв годинника, чи довгим звиклим поглядом досвідченого поліція, зупинявся на вродливому, вкритому тепер чужою бородою обличчі Миколи Іщенка. Іщенко не звертав уваги на сержанта, старанно працював біля перуки і, обмірковуючи свою подорож, теж нетерпляче й часто позирав на годинника. Його погляд тривожно й часто падав тепер на притертий рукав свитини, спеціально придбаної для переходу через кордон, а устами Іще ко ледве вловно й багато разів, силуючись завчити на пам'ять, повторював:

— Товариш Іщенко, Микола Харитонович. Іщенко Микола Харитонович.

За цим він, мабуть зовсім не помічаючи того навіть сам, хвилюючись простягав ліву руку до зношеного аж до рубців рукава сорочки й, обережно перевіряючи, настирливо пробував знайти в ньому щось двома пальцями. Потому Микола ще уважно пригадував усні накази до центру, адреси квартир для звязків, окремі дрібніші завдання, необхідні інформації... З притертого обшлага сорочки виступав перед ним старанно зашитий туди надзвичайний мандат — доручення про організацію всеукраїнського повстанського центру. Він приємно хвилював його й тішив щасливими надіями.

— Іщенко Микола Харитонович. Військовополонений. Ходив на царську війну добровільцем. З Полтавщини... Іщенко Микола Харитонович. Військовополонений з хутора Ляхів, — старанно повторював юнак, вивчаючи своє нове прізвище, остаточно закінчуючи перуку.

Дятлович неспокійно звів очі до годинника й раптом зупинився.

— Ну, пане Миколо, час нам в дорогу...

— Товаришу Іщенку, — жартома поправив його вродливий юнак.

Дятлович задоволено всміхнувся, а Іщенко ще раз перевірів свої документи й, перегорнувши їх удвоє, поклав до найглибшої кешені. За цим він уважно провів рукою по обличчі й, заглянувши в маленьке

зовсім порябіле люстерко, що висіло тут же на стіні — задоволено всміхнувся й, вклонившись Дятловичеві, пішов до дверей.

Але ось він нерішуче зупинився, обернувся до Дятловича й підійшов до нього нерішуче й зовсім близько.

— Прошу пана не забувати про Климцю!

Дятлович тепло всміхнувся, провів своєю рукою по Миколиній руці від рамена аж до окістя й упіймавши його за довгі пальці — міцно потис.

— Я вірю, що ви повернетесь. Обіцяю, пане. Бачив, як вона сумувала, прощаючись Климця хороша вірна дівчина.

Микола щиро потис йому руку й вдячно вклонився.

За порогом вони ще раз коротко попрощались. Дятлович щось промовив до Миколи в останнє й, злегка вклонившись, пішов в напрямку до коней.

Микола Іщенко та немолодий вже сержант вклонилися разом Дятловичеві, круто звернули ліворуч від польської вартівні й одразу ж зникли за першою лінією дерев.

Верховці хутко підтягли відпущені подпруги, скочили на коней, і взявши одного на повід, повернули назад до старого фільварку.

— А то, пане, дуже важка справа, дуже важка, — настирливо, з особливим підкресленням повторював сержант до Миколи, поволі ступаючи наперед.

— Чому ж вона важка? — не без здивування спитав його Іщенко. — Тільки -но ви говорили панові Дятловичеві, що все буде добре, що все вже зроблено, а тепер?...

Він навіть раптом зупинився й всею своєю міцною й стрункою поставою вимагав від сержанта ясної відповіді.

— Ну, то прошу пана, я говорив панові Дятловичеві. Хіба ж йому можна говорити інакше? — щиро здивувався сержант. — Пан Дятлович вельможний пан! Пан Дятлович польський депутат! Хіба цього ясний пан ще не знають? Як? Не знають? Фі. Фі - фі. Не знаєте?

— То що ж? — знехотя одказав йому Іщенко. — Йому можна говорити одне, а мені зовсім друге?

— Не друге, пане. Зовсім не друге, кажу! А було вже не раз таке, що хоробрі пани просиджували в мене по місяцю, а після цього любесенько та тихенько потрапляли просто до вартівні червоних...

Микола знову зупинився, силуючи себе ще щось зрозуміти, він уважно, трохи здивовано оглянув сержанта.

Той ніби відразу вгадав його думку й, обережно одступивши на крок, демонстративно поклав руку до пістоля, що висів йому при лівому боці.

— Що ж, пан не вірить мені? — не знімаючи руки з пістоля, улесливо запитав сержант.

— Вірю, як не вірити, — бовкнув „товариш Іщенко“ й нетерпляче запропонував продовжувати путь.

Сержант не одповів нічого й тільки легко вклонився на знак згоди.

Важко розгортаючи руками густе галуззя, вони йшли мовчки й вадто поволі посувалися на схід. Іщенко йшов попереду, а за ним, вказуючи напрямок і тримаючись на кілька кроків від нього, обережно ступав сержант.

В лісі було тихо й так лунко, що кожний навіть найменший шерех гукло віддавався в нім, мов у величезній порожній бочці, й лякав Миколу. Вони намагалися ступати найобережніше, але часто збивалися

з шляху й ще частіше зовсім несподівано натикалися на купи сушника. Сушник ламався навіть від найобережніших кроків і гостро лушав. А його неприємний зрадливий тріск розлітався далеко по лісі й дуже непокоїв Миколу.

Кордон був уже зовсім близько й тому їм доводилося часто зупинятися, довго прислухатися, а потому звертати кудись, щоб обійти небезпечний сушник, чи просуватися вже надто поволі. Це дратувало Миколу Іщенка й швидко він почав виявляти своє невдоволення й неспокій:

— Так і до ранку не дійдемо,—якось особливо підкреслено вимовив він, очевидно складаючи всю вину за невдалу путь на сержанта.— Коли б я знав, що так буде—то не пішов би з вами... Пан Дятлович говорив мені...

— Пан Дятлович давно знає свого сержанта—оскірився сержант.— Він добре знає мене... А от коли пан Іщенко буде сьогодні хоч трохи щедрішим—він тоді дійде враз. Пан хіба не знає цього? Й досі ще не зрозумів? Що? Не знає—широ здивувався сержант і тихенько захіхикав.

Микола круто повернув до його здивоване в наївності обличчя і запитливо зупинився.

— Ми народ бідний, пане,—промовив, пояснюючи йому, сержант і чомусь знов одійшов від Миколи ще на один крок.

— Чого ж пан бажає?

— Мені тільки трохи грошей... Ми народ бідний,—повторив він. І як сержант помітив товсті насуپлені брови Іщенка, він перестав посміхатися й знову застережливо поклав руку на пістоль.

— Я не маю для цього грошей—незадоволено й грубо одмовив йому Микола. Його надто здивувало, навіть більше—образило таке одверто-безсоромне вимагання.

— Як таки так! Грабіж!—думалося Іщенкові.

— А я не маю, пане, ніг, щоб іти далі,—спокійно одмовив йому сержант і ще одійшов на крок.

Микола Іщенко стояв розгублений і, обмірковуючи сержантову вимову, зовсім не знав, що він може йому одповісти на це.

— Коли б пан Іщенко був хоч трохи щедрішим та ще напочатку дороги догадався сам, що саме мені потрібно, він би не ламав тепер своїм вродливим носом сухого гілля... Він би не знав цього й напевне був би вже на кордоні, а може й на землі червоних,—допоміг Іщенкові сержант.

— То ви мене навмисне туди водили—суворо запитав Микола.

— Бувало, що й по десять разів сюди ходили,—з попереднім спокоєм одповів йому сержант і ще одійшов трохи назад.

Іщенко суворо вилаявся, трівожно глянув утору і помітно захвилювався.

Крізь густе гілля верховіть дрібними латками ледве помітно ясніло небо й сповіщало землю про неминучий ранок. Хто ховався, користуючись з ночі, той мав поспішати й не баритися.

— Ми так сьогодні не дійдемо й до кордону,—не знаючи до чого, розгублено вимовив Іщенко.

— Дуже можливо, пане,—усміхнувся до нього сержант.— Дуже можливо,—повторив він.— Коли пан широко побажає—він буде.

— То пан значить не поведе мене сьогодні?

— Поведе неодмінно, неодмінно поведе, якщо пан Іщенко не буде тремтіти над десяткою злотих...

Бачучи його впертість, Микола витяг ножа, миттю підпоров полу свитини й віддав сержантові все, що мав.

Сержант забрав усе поспішно й з подякою, уважно перерахував гроші, заховав їх, і так ніби зараз зовсім нічого не трапилося — ішов до кордону, підганяв Іщенка не баритися й надто улесливо промовляв:

— Тепер ще трохи й тоді вже почнеться ріка. Треба нам швидче... Пан Дятлович не стерпить, коли його наказа не буде виконано. Швидче, швидче, це ж з вашої вини — застерігав він Миколу.

Але Іщенка тепер не доводилося підганяти: він бажав якомога швидче досягти кордону й хутко йшов.

Вузька досить втоптана стежка, що по ній вони йшли, круто звивалася між товстих смерек і все опускалася донизу.

За кілька хвилин з-за лісу до їхніх вух долетів сторожкий шепіт очерету й вони обидва швидко побачили, як тонкий кінець стежки враз обірвався й глибоко пірнув у густому верболозі.

Вони спустилися вниз, хутко вийшли з останніх кущів верболозу й пішли до очерету.

— Ми на кордоні, пане — повідомив сержант... Іщенко задоволено хитнув головою й зупинився.

— Тепер хвилинку абсолютного спокою — пошепки застеріг сержант. — Треба перевірити, чи нас не помітили. Сідайте тут, а потім підемо далі... Тут увесь час берегом.

Микола не заперечував.

II

Село українське, як полохливий заєць: перебігло степ і сховалося у вибалку. Воно полохко залягло по-під горою й боязко, тільки краями гострих високих вушок-яворів визирає через гору. Потихеньку водить зеленими гострячками, пильно прислухається й, коли ворог близько, — воно затихає зовсім, щільно заплющує свої дрібненькі очі й, мертво простягнувшись, удає, що спить. Зрозумій його, вгадай, що воно думає тоді. Коли ж небезпека минає — воно трохи недовірливо протирає сонячною лапкою дрібненькі очки, обережно простягається й спочатку десь несміливо й ледве-ледве ворухить тільки одним гостреньким вушком. Потому воно підводиться на ноги, й виглянувши й озирнувшись на горбку — спокійно вже й далеко йде череватими вибалками та глибокими яругами.

Дні йдуть тут помалу, як натомлені коні. Не хапаються, довго тягнуться одноманітні, як безкінечні в сірих степах сірі отари без чабанів, як старі чумацькі валки нашої давнини.

Навколо — у безкінечні степи — сонце. На південь — сонце, на північ — сонце, на захід і схід широкі, грайливі пасма привітного сонця. І люди — маленькі-маленькі пухнаті зайчики — не помічають його. Вони знають і бачать, що „сонце зійшло“, бачать, як воно „заходить“ і знають, що завтра сонце неодмінно зійде. Тільки вони не радіють йому: до сходу сонця хапаються, благають, щоб воно десь більше забарилося, до заходу хапаються ще більше. Вони власне хочуть, щоб сонце раз зійшло і вже ніколи не сідало. Не люблять сонця ці дрібні пухнаті зайчики-люди, не шкодують його, не дбають про його спочинок.

І, як водиться: край села над глибокою яругою стоїть чи певніше вже зовсім похилилася старенька хатина. Навколо зовсім порожньо: ні тинів, ні будівель, але є маленький хлівчик і такий же вишневий садочок. Маленький, старенький і на кору миршавий, а на гілля

тиркавий. Словом він подібний до тисяч, до десятків тисяч маленьких садочків на Україні: („хрущі над вишнями гудуть.“) Але мати не жде тут вечері. Маленька жіночка, сіренька, старенька мишка часто трівожно вибігає з перекошених дверей хатини й, полохливо плутаючись в густому шпориші, біжить до хлівчика. Її маленьке лихом загострене лице подібне до перепеченої в густих зморшках картоплинки, а маленькі сині очі бігають лякливо, як у спійманої мишки. Від неї пахне звичайним попелом черени (між іншим: зовсім не вірно, що від селян пахне чорним хлібом і кізяками), ще пахне потом, але не тим, що як думають від нього треба затикати носа: в'їдливим потом немитого мужика. Від неї пахне потом тисячоліть, — ще від сарматів, половців, татар... Потом магнатського фільварку, гетьманської неволі й царської панщини. І піт той солодкий, запашний, бо в йому — сонце й чесна праця.

Маленька залякана (спіймана) мишка вбігає до хлівчика й боязко нахиляється до невеличкої тваринки, білої від народження й чорної від її улюблених звичаїв.

Тваринка немічно поводить своїм п'ятачком, стріпує вухами й так безпомічно про щось благає. Попельнаста мишка стає до неї на коліна й починає чухати їй маленьке черево.

Тваринка, проти звичайного, незадоволено соває ногами, знову крутить головою й намагається неодмінно звестись.

Мишка трошки одсовується, пильно дивиться в заплющені очі тваринки й зовсім не дихає. Вона бажає, щоб підсвинок підвівся, допомагає йому, але маленька тваринка ще робить нетерпляче зусилля звестися, простягає ноги й болісно простогнавши — мертво одкидає голову.

Мишка довго стоїть на колінах, нахилившись до тваринки, хочеться їй щось вимовити, але така несподіванка скувала її тоненькі й нерівні, як у вузликах ниточки, уста й одібрала голос. Та нарешті вона перемагає перші хвилювання, нахиляється ближче до тваринки й тоді чути тяжке голосіння:

— Сини ж мої, сини. На кого ж ви покинули мене стару? Куди ж я схилю свою сиву голову? Куди ж я піду, та куди й полину?

І тоді навколо носить болючий плач, летять слова благання від перекошених дверей до хлівчика й, десь заплутавшись у густому шпориші, падають, як і стара попельнаста мишка.

Вона припала до маленького черевця й так уважно чухає його. Маленька тваринка вже не протестує, але й звичайної радості й задоволення теж не виявляє. Мовчить одкинувши голову й трохи ошкіривши гострі й рідкі ікlistі зуби.

На подвір'ї тонко забрязчало маленьке собача. („Без собаки ж не можна, а ця менше харчу потребує“ — хвалилася бабуся) й наче просто з яруги до хатини підвелася висока постать.

Вона дуже поспішала й, не озираючись, просто пішла до дверей. Собача трівожно дзенчало до самого порога, й коли постать захова-лася в хаті, — воно сперлося на сухі передні лапки, звикло підгорнуло під себе миршавого хвоста і в чеканні сіло перед дверима.

Велика постать залишила сірий клунок у хаті й вийшла трохи незадоволена чи стурбована, шукаючи когось очима. Зате собача лишилося очевидно цілком задоволене, але розгніване на те, що постать жодної уваги не звернула на нього — воно підняло свого забовтаного, в реп'яхах хвоста й ще настирливіше задзеленчало, густо й закотисто.

Від хлівчика почувся знову стогін мишки, й висока постать хутко кинулася в тому напрямкові.

— Мамо! Мамо, вставайте — узяв він її за плечі й одразу поставив на ноги.

— Сину мій, Дем'яне! Спасибі тобі! Я вже думала, що й не встану звідси, — і вона тремтячими руками любовно з помітним острахом обнімала сина.

— Ну, як же ти, з вармії? Зовсім уже? Чи ні?

— Зовсім, мамо. Вже зовсім, — повторив він.

— Зовсім. А я вже думала, що сама й закаціюбну тут. Вже там і дощечок на домовинку собі... Вже й сорочку випрала. Сусід просила...

— Та що ви, мамо. Жити ще будемо. Ходімо в хату. Чого це ви про смерть здумали? Хай їй!

— Нещастя-ж таке, сину. Думала: вигодує, з'їдуться хлопці, заріжу, а воно таке тобі!..

Вона знову стала подібна до мишки й, нахилившись, з сумом дивилася на дрібненьке миршаве поросся.

— Ходімо, мамо... Пусте, наживемо якось...

— А про Микиту ти нічого не чув? Де то він побирається, дитина моя? А може вже й... і вона не доказала.

— Ні, мамо, не чув. Не зустрічав...

— Е, чує моя голівонька, що немає його вже... Немає мого орлика сизого. Не дожидати мені вже, — і вона заплакала.

— Ворожка казала — смерть буде в домі й радість буде... Угадала, як у око вліпила...

Дем'ян узяв матір під вузеньку, висохлу й подібну тепер до перегнутої драбини спину й потихеньку повів її до хати.

— А може, мамо... Може він ще десь є. Я ж був у армії... Хіба ж там багато побачиш. Все за одним та за одним...

Мишка нарешті перестає схлипувати, якось особливо старанно витирається дрібненьким кулачком і рівно йде за сином... Вона цупко тримає його руку й пильно заглядає в лице.

— Виріс ти, Дем'яне, як! Ну чисто ж покійний батько, мов викапаний. Чисто-ж він, — говорить мати й не зрозуміти її, — радіє вона чи журиться з того.

Дем'янові згадується далеке дитинство. Завод, батько, війна, листи до батька й коротке повідомлення сільського старости про те, що Харлампія Неживого забито десь у далеких чужих Карпатах. Тоді тяжко плакала мати, а він і Микита обидва ще зовсім підлітки, тішили її й обіцяли заробляти сами. За цим: завод, надмірно важка праця. Він був старший і тому мав заробляти сам, бо Микита ходив ще до школи. Давно, так давно було все це. Революція прийшла вихрасто. Завихрила, закрутила. Дем'ян одразу кинув станок і пішов в революцію. Довго, далеко, втомно було. Але він завжди мовчав, бо революція для людей має два закони: повну відданість їй і міцні нерви. І хто не виконує цього, хто галасує й кидається, той нагадує kota в лантусі, той не вірить в глибину її невтомної, незламної ходи — той її ворог.

Обое входять до хати. Стара мати помітно хвилюється, плаче, але вона йде твердо, продимає кінець столу лаву й тягне туди задумливого Дем'яна.

— Сідай, синочку, сідай отут... Дожидала-ж вас, діти... Вона ще шаркає по лаві шаршавою, спрацьованою рукою й садить сина.

— А я думала вигодує. Повертаються таки хлопці — заколемо та й буде...

— А, не сумуйте, мамо. Знайдемо, якщо треба буде...

— А що-ж, Дем'янку, як війна? Вже хіба замирилися? — перепитує його мати.

І дивиться вона на його уважно й у її погляді глибоко заховано недовір'я чи сполох.

— Замирилися, мамо. Немає війни, та щось там Польща хоче, щоб панщина знову була. Знову там щось видумує.

Мати не зводить з його маленьких, схожих на сині висхлі тернинки, зляканих очей й знову тривожно питає:

— То, значить, буде ще війна? Тебе знову не буде? Підеш. Я знаю — закінчує мати сумно й близько-близько нахиляється до сина.

— Ще й похвалялися... З лісу, переказували на волость, що всіх, хто в червоній вармії, значить, і хто хоч трохи більшовик, так сплять, о, — закінчує мати й не одриває очей від мужнього, трохи стомленого Дем'янового обличчя.

— Хто ж, мамо, це так похваляється?

— Січовий отаман, Кадило, — серйозно дивлячись синові просто в очі, й не одриваючи з нього погляду, говорить мишка. — Петро Кадило, — знаєш із Лебедевих хуторів, що землю нашу колись орендував. У нас півсела пішло до нього... Хазяїн, кажуть...

— Пусте, матусю, — сміється Дем'ян. Я вже чув про цю січ, пусте, — заспокоював її син.

Він бере її за схудлі, сухі, як система палічок, рамена й легко обнімає:

— Не бійтеся, мамо. Страшніших бачили, а це іграшки. Нехай побавляться, коли не мають чого робити.

— Вони приїздили вночі сюди, — боязко промовляє мати й помітно, що вона чогось йому не договорює.

— То й що ж?

Мати трохи відступається назад, сухі тернинки вкриваються прозорою вохкістю й вона ледве промовляє.

— До нас оце мало не що-ночі приїздили. Питали мене, чи ти вже дома. Прочули якось, чи що...

Дем'ян обнімає матір й заспокоююче коротко одповідає.

— Переїдемо, мамо, до другого села. Мене призначено туди на роботу.

Мати ще більше хвилюється, боязко сахається цієї думки й жадібно, прощально якось бігає по хаті двома маленькими вогкими тернинками. Їй напевне боляче думати про те, щоб кидати старе кубло й кудись переїздити.

— А це ж далеко, Дем'яне? Чи ж зможу я хоч навідуватися сюди, — питає вона боязко.

— Ні, це зовсім близько. Там он за горою... Степанівка...

Дем'ян повагом обертається до вікна, але мати, ніби зачувши в його словах якусь небезпеку, швидко кидається вперед сина й одразу ж жахливо відступає.

— Січ їде! Січ! — перелякано гукає вона й вже зовсім винувато поспішно додає.

— Вони до нас тепер заїздять що-дня. Волость далеко, не боються, кляті...

Дем'ян, не хапаючись, уважно розглядає у вікно п'ятьох верховців, що швидко виїздять із ярка просто до хати, велить матері стати в найнебезпечніший кут, а сам здіймає з гака рушницю й спокійно стає між двох вікон.

Мати покірно ховається в глухий куток, знадвору вже виразно чути рясний тупіт двадцяти кінських ніг, а Дем'ян стоїть з рушницею напоготові й спокійно чекає на січовиків.

III

Микола Іщенко з великою обережністю бере пучки очерету й, одхилиючи їх набік, нечутно підходить до річки.

За ним звиклою ходою контрабандиста ступає сержант. Він мовчить і увесь час тримається від Іщенка кроків на три назад. І, як вони, пройшовши трохи, зупиняються — тоді стає зовсім тихо: на зорі все спить і навіть високий очерет не хиле ніжно своїх пухких, наче в білій паморозі великих куниць. Спить радянський беріг й все спить позаду.

Сержант видимо нетерпеливиться, поспішає й починає підганяти Миколу. Того нервує його гарячка, він дратується, дужче шарпає густий очерет і його різкий тріск виривається з-під ніг і летить на воду. А вона тече тихо, завертає в маленькі затоки, забирає дрібне сухе гіллячко й силується погнати його із собою.

Десь вже прокинулась рання весела очеретянка й довго й настирливо скрекоче:

— Скрипу, скрипу, скрипу - чик
Скрипу, скрипу, скрипу - чик...

Іноді на рівну ледве ясніючу рівнину води спрожого виплесне маленька рибка й, тікаючи від гострозубої швидкої щуки, весело пототиться на поверхні, в густий очерет.

— Ще далеко до броду? — питає пошепки Іщенко. І голос його теж скрипучий від втоми чи незадоволення.

— Ось зараз. Треба, пане, дуже обережно.

Сержант тепер виходить сам наперед, а Микола лишається позаду. Поляк витягає з кобури пістоля й, тримаючи його в руці, вони ледве, ледве посуваються. Стежки вже давно немає і в густому очереті видно тільки кілька поодиноких людських слідів.

— Тут оце просто — їхня вартівня. Зразу ж на тім боці, — пошепки повідомляє поляк.

— Треба трохи ліворуч, тут буде зовсім безпечно. Ви документа потрібного маєте?

— Все маю, ведіть швидче, — бере нетерплячка Миколу.

Він якось увесь підтягається, оживає й помітно хвилюється. Микола пробує часто помацки на собі чужу, добре приправлену бороду, перевіряє в останні документи й тихо шепоче:

— Микола Харитонович Іщенко... Військовополонений. Був у Німеччині. Берлін, Гамбург... Ляйпціг... За цим він поспішно вимовляє кілька завчених німецькою мовою речень й хапається за сержантом.

Знайдена вузьенька стежка, як тонким мотузом, перерізує високу стіну очерету, спускається кудись вниз і ось вже доходить кінця.

— Тут брід... Треба йти до половини просто, потому звернути ліворуч. Коли помітять і будуть стріляти — назад не повертайте...

— Знаю, — впевнено кидає Микола й обережно присідає, щоб краще перевірити, чи не вартує їх хто з того боку.

На радянському боці зовсім спокійно Праворуч в очереті безперервно чомусь так трівожно скрипить очеретянка й просто тут весело й часто рівними колами грайно плескає риба.

— Ну, щастя вам matka божа,— зовсім тихо промовляє сержант, прощаючись.— Я буду сидіти тут в очереті аж доки ви перейдете брід...

— Бач і забув, а куди ж тоді? Праворуч, ліворуч? — заклопотано запитує Микола.

— Просто, просто. Бачите он той лісок, що темніє? Так просто до ліска, а там під ним наша людина. Вам же пан Дятлович казав?

— Добре, знаю тепер. Прощайте...

Микола обережно ступає в воду. Сержант чує, як він прискорено та важко дихає й силує себе заспокоїти.

Поляк трохи одбігає стежкою туди, звідки вони прийшли й тихо засідає з рушницею напоготові. До його вух долітає від Миколи ледве чутиє хлюпання води й крізь рідкий очерет йому видно його велику, зігнуту над саму воду, постать. Ось Микола вже добрів половини ріки. Нерішуче зупинився, трохи повернув праворуч і ступив далі. Але за цим Іщенко боязко смикнувся назад і зовсім виразно брьохнув.

Сержант голосно цикнув і, хоч до Миколи напевне нічого не було чути,— незадоволено прошипів:

— Ліворуч, ліворуч мерщій! Потонете... Ліворуч!

Але він швидко переконався, що Микола дійсно не почув його, злякано змовк, а Іщенко хутко сам зрозумів свою небезпеку й повернув убік.

Мокра аж по саму голову й вкрай розгублена Миколина постать маячила серед вузької ріки й, спинившись мов скам'яніла — нікуди не рухалася.

Сержант живо підвівся на ноги й, бажаючи допомогти якось Іщенкові — зробив кілька різких кроків наперед. Але він враз же зупинився й не виконав свого наміру.

На протилежному березі, виразно й близько, просто біля радянської вартівні загупали важкі кроки. Далі ті кроки стихли, й до звичних ловити найдрібніший шерех сержантових вух долітали тільки незначні уривки обережної ходи радянського чатового.

Було ясно: звідти почули й тепер хтось ішов, щоб уважно перевірити кордон і брід.

Поляк боязко глянув на Миколу й трохи заспокоївся. Над водою сиділа низько його кругла голова. Вона рухалася й видно було посувалася на той бік обережно й прискорено.

Але кроки з того боку ставали все виразнішими й тепер було зовсім вже ясно, що вартовий почув щось непевне й поспішає сюди.

Сержант захвилювався. Він згадав кілька необхідних за таких умов засобів, щоб не зірвати переправи й раптом підвівся. Вирішення його було дуже просте: підвестися і неодмінно уникаючи пострілів, виразно, швидко пробігти очеретом в протилежний бік від Миколи. Вартовий зверне увагу на його, а тимчасом Микола зможе перейти очерет і, користуючись із замішання чи зверненої уваги вартового на інше — щасливо перебіжить до ліска.

Сержант ще якусь хвилину уважно слухав і чекав, і як переконався, що вартовий вже порівнявся з ним, він почав помалу шарудіти очеретом і все відходити праворуч. Кроки на другому боці раптом стихли: очевидно, звідти хтось стежив за сержантом, чи вже надібав його й націляв тепер рушницею.

Сержант одразу схоплюється, швидко досягає вузької стежки в очереті й починає бігти.

— Хто? хто? — трівожно долітає з того боку, але сержант уже впав на стежку й пильно прислухається.

Радянський вартовий певне трохи простояв і, щось вирішивши, пішов. Сержант добре чує його обережні кроки й ще обережніший шелест очерету. Він тепер рачкує зовсім тихо й силується переконати радянського вартового, що він помилився, що в очереті була не людина.

— Що за чорт? — незадоволено й трохи здивовано долітає з того боку.

Поляк знову стає на ноги й хоч ступає тепер надто обережно, але, переконаний, що Микола вже дістався другого берега, — силкується йти як мога швидко. Він добре чув, що по тім боці стежать за його кроками, що вони поспішають не відстати і як звідти за тими кроками зовсім виразно долітало кілька голосів.

Але за ними сержант почув ще виразніше тривожний поклик звідти, де зараз мав бути Микола Іщенко. Хутко за тим покликом, зовсім несподівано й голосно розляглося кілька рушничних пострілів.

Сержант голосно лається, підводить рушницю й теж стріляє туди, звідки чується тиха розмова.

Йому одразу ж відповідає кілька дружних рушниць і поляк, що є сили, пускається навтіки.

Кулі рясно хльоскають в очереті, з тонким голодним тінканням випережують сержанта й летять далі, до лісу.

Сержант хутко перебігає густим гнучким верболозом і незабаром досягає безпечного лісу.

На радянському кордоні стрілянина швидко вщухла зовсім, а небо на сході зарожівіло й поїнялося все світлою полудою.

— Що ж із ним? Хіба таки впіймали? — губиться в здогадах сержант, але він досить швидко забуває про це й зовсім спокійний лягає спати.

— Е, та чорт по-йому, хіба їх мало понаходило сюди. Не поляк же він, — переконує він себе й за цим швидко та міцно засинає.

Микола Іщенко перебрів невеличку річку й непомічений радянською сторожею поминув густий на узбережжі очерет.

Далі він хутко вийшов на галявину й обережно присів у густих кущах осітягу. Праворуч він виразно почув якісь кроки, що наближались, й мав неодмінно зачекати й перевірити. Далі кроки ті зновкли, а їм у відповідь почувся шелест й ще виразніші кроки з польського берега. За ними враз долетів з того боку хрясткий лемент сучаго очерету під чиймись ногами й ті кроки, що прямували до Миколи, раптом повернули назад.

Користуючись з цього, Іщенко підвівся, вийшов із-за кущів і швидко пішов просто на ліс. Навколо ще було досить темно й так тихо, що найобережніші кроки його здавалися йому за гарматні вибухи. Але Микола не зважав на це й поспішав. Тепер опанувала єдина думка: дістатися до лісу, неодмінно перейти цю галявину, а там він знайде, кого слід і той його одразу переправить, куди потрібно.

Позад Іщенка чулися тривожні постріли й, простуючи на ліс, Микола добре розрізняв, коли стріляв сержант, а коли відповідали йому з радянського берега.

Навколо здіймалася густа тривога, треба було вспішати й неодмінно досягти безпечного місця.

Темна стіна лісу з кожною хвилиною підходила до Іщенка все ближче й, як почувися нові, вже з другого боку, постріли, він забув про небезпеку й швидко побіг, вимахуючи довгими ногами й нагло порушуючи тишу. Не пробіг Микола так і кількох хвилин, як праворуч

від його у високій траві щось виразно зашаруділо й важко тупнуло. Він зупинився й, оглянувшись, що було духу — простягся до лісу. На галявині, зовсім недалеко, Микола помітив важку постать. Вона захоплено над чимсь вовтузилася й, уздрівши його, невиразно сколихнулася у темряві й, мабуть лагодячись хутко звестися на ноги, широко махнула руками. По цьому Микола виразно почув кінський тупіт, а слідом за ним зовсім близько гострий неприємний постріл. Куля дзінькнула десь вище від голови й пішла далі. Від пострілу задрижали легкі срібні листки осики й згубили по кілька крапель важкої роси. Десь зовсім близько залопотав великими крильми сполоханий пострілом птах і навіть змовкла на момент настирлива очеретянка.

Микола підвівся на ноги й швидко перебіг останній шматок галявини. Він зараз стояв уже в лісі й пильно прислухався до кінського тупоту, що помітно наближався й дуже непокоїв його. Тепер Іщенко міг вже добре розрізнити неголосну розмову й те, що верховців було кілька. Микола тут же зрозумів, що вони їхали просто на нього й вагався, не знаючи, що йому робити. Боячись іти далі, щоб бува його не помітили верховці, — Іщенко вирішив залишитись тут. Він хутко знайшов найгустіші кущі й обережно залізши туди, припав до землі. Тепер верховців та їхню розмову було чути зовсім добре.

— Мені почулися чийсь кроки, розрізнив Микола страшні слова Здається від річки хтось сюди перебіг, — ясно долетів справедливий здогад одного з прикордонників.

Микола ще пильніше прилип до вогкої землі й хоча кіннотчики не знали певно про його й були ще досить далеко, силував себе навіть не дихати. Мокрий одяг неприємним холодом облипав його тіло й мабуть через це Миколі нестерпно кортіло кашляти. Він немилосердно кусав губи, язика й що було сили, боровся з цим бажанням, не гублячи й на один момент звязку з тими, хто їхав, щоб напевне заарештувати його й забрати до вартівні.

— Тю-тю-тю-тю-тю-тю-гав, — почулося звідти. — Так ось який це контрабандист! — вигукнув той самий голос.

Хтось поспішно схопився на галявині і гостро та часто шавкаючи у висхлій траві ногами, біг у напрямку до Миколи. У слід цьому шавканню вилетіла добродушна лайка й закотистий молодий регіт.

Коні враз зупинилися, по тому загупали знову, але їхній тупіт став поволі затихати й віддалявся все помітніше.

Близько до Миколи на галявинці сидів великий чорний пес і, висовуючи рожевого язика, смачно облизувався.

— Милій, собачко, — протяг до його з глибокою вдячністю Іщенко.

Пес ошкірив до його великі зуби і незадоволено й низько загарчав.

Боячись викликати нове підозріння, Микола раптом онімів, а пес небаром підібрав великого чистого, як нехворощана мітла, хвоста, й одразу ж зник між густими кущами.

Тоді Іщенко хутко підвівся й, ще раз озирнувшись та прислухавшись, — що було сили пішов лісом — часто озираючись і дотримуючись найбільшої обережності.

Коли він перейшов ліс і вже зближувався до невеличкої, зовсім подібної до пустки хатини, небо густо заливалося ніжною позолотою ранку й ніч тікала через степи в ліс, що лишився йому позаду й чорнів пащею якоїсь велетенської, передісторичної тварини.

IV

Над вечір другого дня біля похилої хатини Неживого зупинилася селянська повозка. З неї не хапаючись, повагом звелася висока постава селянина. Він не поспішаючи прикрутив до ручиці віжки, невдоволено цвйохнув батоном і, звертаючись до зачинених дверей і вікон, дратівливо гукнув:

— Ей, там! Поснули?... Нерано вже. Смеркне, то на смерть не поїду.

Але в хаті ніхто не спав. Дем'ян з матір'ю були давно напоготові й збирали вже останнє ганчір'я. Мати пильно обдивлялася кожний закуток хати, пильнуючи чогось не забути й так промовляла до сина:

— Поїду. Хіба мені не однаково. Де ти будеш, там буде й моя хата. Поїду, синочку,— говорила вона, але в голосі і в її руках яскраво виявлявся неспокій.

— Здається, все,— озирнув Дем'ян зовсім голу хатину. Він одразу взяв усе барахло на оберемок і поніс на повозку. За ним, швидко дибаючи, вийшла мати й почала вмошуватися на задкові.

Селянин стояв мовчки й дуже уважно крутив „овечу ніжку“ з товстого жовтого паперу „Роста“. Але ось мати швидко підхопилася з повозки й знову побігла до хати.

— Чого ви, мамо? Там я все забрав...

— Кухлятку, сину, забула. Там таке маленьке — кинула вона й сховалася в сінях.

За хвилину мати вибігла з хати, тримаючи в руках вищерблене до половини маленьке череп'яне кухля.

— В хазайстві все пригодиться — промовила немов виправдуючись стара до сина, ладнаючи недобитий черепок на дні иржавої цеберки.

Дем'ян тепло посміхнувся й не одповів їй нічого. Він тепер стояв поруч з високим чорним селянином й про щось уважно розмовляв. Той слухав його, покручував головою й не переставав виводити на піску вишневим сучкуватим пужалном якихсь нескладних визерунків.

— Уже,— коротко, трохи винувато промовила мати й зовсім вмошувалася на задкові.

— Ньо! Соб-соб — смикнув віжками „дядько“. Кінь легко пішов на шлях у глибокий вибалок. За ним, пильнуючи не відстати, пішов високий селянин та Дем'ян. Вони рухалися тепер більш мовчки й тільки час від часу дядько гостро ляскав ремінним батоном й гнівно погукував:

— Ньо, лиска! Не рано вже. Ньо, старенька.

Лиска шулила вуха, нетерпляче покручувала коротким хвостом і, поволі тупала під некруту гору.

Стара бабуса часто озиралася до покинутої оселі, неголосно схлипувала й сухим кулачком протирали маленькі заплакані очі.

— Ну чого вам? — не витримав Дем'ян. — Чого ви плачете?

— Увесь же свій вік тут поклала, синочку мій. Увесь свій вік...

Вона брала в тремтячі пучки кінчик білої хустини, що не туго обнімав її суху, як грушина, шию й часто тулила його до очей.

— Будете навідуватись. Ми недалеко їдемо, я ж вам говорив,— промовляв до старої Дем'ян. — Тут — же зовсім близько... А може ще коли й знову повернемося сюди... Чого вам плакати? — заспокоював її син.

І як мати стихала, Дем'ян знову наганяв високого дядька й, про щось розмовляючи, ішов з ним поруч.

Не минуло, мабуть, ще й двох годин, як повозка рушила з місця, а вони вже під'їздили до Степанівки. Село це виходило одним прицілком в поле й далі раптом зникало, немов провалювалося в глибоку

вибоїну. Із степу до села здалеку йшли негусті телеграфні стовпи. Вони рівно поп'ялися на гору, впали в провалля за нею й, десь виринавши з глибокої балки, ховалися вже за першими оселями у вузьких вуличках. Край села — розсілися широкі громадські магазії, біля їх, мов на варті, стояло три шестиперих присадкуватих млини й за ними вже — низенькі чепурні за суворими насупленими острішками — хати.

— Та чужа ж чужина. Ні душечки рідної — простогнала бабуса, озираючись навколо, як тільки вони в'їхали в село. Але її очі не довго бігали по чужих причілках і одірвалися від них. Погляд її надовго зупиняється на Дем'янові.

А він, спокійний і міцний, рівно несе непокриту, кудлату голову й нагадує матері про далеку милу молодість.

— Ну, чисто ж Харлампій — згадує старенька чоловіка.

— І хода велика та дужа й на зріст високий, як і покійник був. — І голова велика та кругла. Ну, чисто ж Харлампій, чисто ж він, — тішиться мати.

І як вони проминули стару „волость“, — і за нею виїхали на горбчок, повозка повернула праворуч і зупинилася в першому провулкуві.

— Оце тут, мамо. Можна вставати.

Мати кречучи зіслізла з повозки і, як глянула на подвір'я й озирнулася навколо — вона помітно повеселішала.

— Ну, це й добре. Од нас так далеко був божий дом, а тут до його з цапову бороду — і за цим мати задоволено показала на стару, облізлу од віку церкву.

Дем'ян їй нічого не відповів і тільки, як і попереду, нахилився до клунків і ледве помітно всміхнувся.

Дем'ян легко зніс до хати всі речі, відпустив селянина й, трохи заклопотаний, вийшов на подвір'я. Він уважно, хазяйським оком обдивився все й тоді вже повернув до матері.

— Мені треба зараз піти, — промовив Дем'ян задумливо й не знати до кого і не чекаючи матиної поради чи відповіді вийшов з хати й пішов за ворота.

— Ти ж не довго, синочку, — ще повторила своє прохання стара, як виходив Дем'ян, але він і тепер не почув її.

Мати пожурилася трохи з його заклопотаности, поохала, позідхала й стомившись — сіла.

Вона сиділа того вечора дуже довго, слухала, як далеко за селом одлітали повільні вдари старого дзвону, часто та голосно позіхала й похапливо хрестила рота, все щось до себе шепочучи.

З далеких гір, що облягали село зі сходу, помітно вже злавив густий присмерк, ніч заходила широко й мабуть хапалася як мога швидче вкрити стару стомлену землю.

Дем'ян дійшов край високої кручі, що виходила гострим шпилем на село, побачив його одразу все й трохи пристояв. З гори йому було добре видно народній будинок, рясні, мов копиці в степах, хатки в кудлатих деревах і далеко за село, під темну гору — синів великий ліс.

Народній будинок, куди зараз оце прямував Дем'ян, широко відкинув двоє рожевих крил і так завмер. За ним безкінечно далеко, вуличками, як степові обніжки, розбіглося на всі боки старе село й одним своїм кінцем зупинилося над річкою. Його останні чепурні хатки ніби аж поперехилилися в прозору воду тихої ріки й, задоволені з себе, милувалися своїми зменшеними у воді відбитками.

Навколо панувала неймовірна тиша. Сонце поволі сідало за низькими широкими луками й все гаптувало в принадну, м'яку позолоту

вечора. За рікою рівно й невисоко знялася довга гребля й десь далеко втонула в золотих кучерях низьких верб. На високий гатці видно було млин. Його велике, чорне од віку колесо оберталося якось особливо поважно, тихий спад води утворював журну, надто ваблючу музику, яка далеко розносилася селом і здавалося тільки доповнювала пануючий навколо спокій. Ще десь на луках здіймали гелгет ватаги неспокійних гусей, вузькою греблею в клубах пороху додому вертала велика отара, й давно немитий, замурзаний чабан голосно виляскував батогом. Словом це було одно з тих українських сіл, де поруч з мирною ідилією з вівцями й гусьми, були ще ліси, а в тих лісах переховувалися німі люди. Вони носили тоді під пахвами засмальцьовані куцаки й, не тямлячи добре до чого й за що, ставили за кожним деревом смерть. Билися вони особливо люто й не хоробро, а по-звіриному хижо, але якщо траплялося їм втрачати хоч на одну годину острішки своїх хат — враз розбігалися.

Дем'ян мовчки дивився на далекий синій ліс і думав про отамана Кадила. Це того самого Кадила, що жив на Лебедевих хуторах і славився колись багатцем на всю волость. Дем'ян добре знав його, знав його синів і знав найменшого з них — Петра. Він бачився з ним за все своє життя тільки тричі. Перший раз тоді, коли Дем'ян ходив собі по пашпорга й зовсім несподівано зустрів його у старій волості. Петро Кадило був тоді ще зовсім молодого людиною. Він вчився десь в Ростові в морській школі й разом з дорогими чорними штаньми, носив ще такий же дорогий чорний морський бушлат і на плечіх надто великі дешевого золота пагони чи еполети. Кадило приїздив тоді на різдвяну перерву й, не чуючи під собою ніг, він гасав по волості, непростено відвідував школи й невтомно, цілими днями, літав, задравши голову, по базарі. За ним черідкою увивалися попівни, дяківни їм заздрили, а наївні сільські вчительки поштиво давали Кадилові дорогу й привітно до його всміхалися. Другого разу Дем'ян зустрів Кадила тоді, коли коротко панували денікінці й з дня на день очікували проти себе повстання. Дем'ян ішов до міста за негайними директивами про повстання й по дорозі зустрів Кадила. Він не мав уже на плечіх чорного бушлата й також не мав яскравих дешевого золота погонів чи еполет. Петро Кадило гордовито й рівно ніс на плечіх по одному з зірочкою й прошвою погону й тепер вже величався паном офіцером славної своїми грабунками та вбивствами добровольчеської армії. І якщо двохгодинну стрілянину поміж п'ятьома й одним можна вважати теж за зустріч — третій раз вони зустрілися вчора. І тільки вчора Дем'ян широко пожалкував, що втримав своє бажання за другою зустріччю з Кадилом і там, край села, у важких жовтих пісках не поховав навіки сьогоденішнього отамана.

Але в лісі були не тільки Кадили. Дем'ян знав з них, мабуть, багатьох, бо вчора між п'ятьох, що приїздили до його хати, він помітив Дмитра Вовка. Це того самого Вовка, що виріс, як і Дем'ян, в чужих кошарах і що довго був йому за найкращого товариша. Учора Дмитро довів, що він з них був найзавзятішим і, щоб пригадати йому своє товаришування, Дем'ян учора ж підтвердив своє вміння бити з рушниць без похибки. В той час, як чотири останніх з січовиків стояли за пригірком і боязко озиралися й прислуховувалися чи їх пострілів ще не почули з волревкому, Дмитро Вовк узяв рушницю до плеча й застирливо, не боячись Дем'янового меткого ока й гвинтовки, поліз до хати. Він надзвичайно пильно стежив вікна й намагався неодмінно помістити в постать, що зрідка блимала за вікнами в хатині.

Дем'ян помітив це, перестав стріляти, підпустив Вовка метрів на п'ятдесят, хутко вийшов до сіней і, непомітно одхиливши трохи двері, націлівся. Цівка його рушниці лежала просто на низькому лобі Вовка, в цівці вже була тонка куля, й товстий Дем'янів палець спокійно лежав на чутливому цінгелі рушниці. Але, прицілившись, Дем'ян не притиснув одразу цінгеля, як можна було сподіватися, а, заждавши якусь хвилину, він повів „мушкою“ трохи вбік і тоді тільки вистрелив.

За пригріком боляче шарпнулася Вовкова постать, важко скотилася вниз і, залишивши рушницю, — побігла. Дмитро біг до своїх. Дем'ян бачив, як йому бовталася перебита рука й виразно чув смертельний Вовків крик. Тоді ще десь дочулася стрілянина, й лісовики, втративши двох вояків, втекли в напрямку лісу.

Дем'ян щасливо врятувався, але це певно мало його тішило. Цілих дві години він, як голодний кіт мишу, пильнував з-за вікна Петра Кадила й, виявилось, зовсім даремно. Той був надто обережний і, як зупинив коня за пригріком, зачувши перший постріл з хати, то так і простояв там доти, аж доки й втекли вони з двома пораненими.

— Але ми ще, мабуть, зустрінемося — вимовив зараз Дем'ян до себе й це, здається, трохи заспокоїло його. Він зійшов з горбка й тихою зовсім безлюдною вуличкою пішов до центру. З голови йому не йшла думка про Дмитра Вовка, а бажання побачити його, поговорити, розпитати: чому пішов туди, як це трапилося, билось в груди безнадією й повертало думки до розмов про Степанівку, куди він зараз приїхав працювати. Грабіж, насильства, незаконні арешти, все траплялося тут і все могло ще трапитися. Принаймні, коли він, одержавши призначення, розмовляв учора з керовниками повіту, вони йому просто сказали:

— Там нам необхідна хоч одна людина, на яку ми можемо цілком покластися. Ми їх знаємо майже всіх, але цілком вірити не можемо майже ні одному. Поїдьте, попрацюйте й може ви нас переконаєте.

Крім цього, Дем'яна старанно поінформували й попередили про банду Кадила й про особливо жорстокого осаула Дмитра Вовка. Пригадавши про останнє тепер, Дем'ян широко всміхнувся й ніби ще раз яскраво почув вчорашнє смертельне Вовкове скавучання, він уявив його покинуту на горбку рушницю й перебиту Вовкову руку. Дем'ян думав про ці інформації й про невідомих йому степанівців. Він добре розумів, яких труднощів буде коштувати загнздати вісімнадцять-двадцять чоловік, які всім порядкували у Степанівці, добре знав, що найважче буде знайти серед них кількох перших товаришів, саме тих, хто піде за ним, хто повірить йому, але це не лякало його. В ті роки мало доводилося братися до справи, знаючи про її переможні наслідки, бо тих, хто брався, була колосальна меншість, а перешкоди сповнювали геть чисто все життя. Зате ж кожний, хто брався до справи, був твердо переконаний сам, вірив, горів і огонь той розтоплював найтовщу кригу й творив просто дива. Але ні про огонь, ні про якісь особливі дива Дем'ян зараз не думав. В зношеній трофейній англійського сукна гімнастюрці, в кашкеті, приплюснутому із зламаним посередині козирком, в надмірно великих ботинках австрійського зразка й полинялих обмотках ішов він спокійною ходою й тихо виводив на-свист якусь трохи журну червоноармійську мелодію.

Дем'ян вперше йшов, щоб познайомитися з місцевими робітниками й тепер поспішав, бо тиха ніч поволеньки випихала на захід задумливий вечір й ось-ось лагодилася стусонуту його в-останнє, щоб раптом заходитися біля золотого мережева неба.

Дем'ян не поспішаючи поминув сліпі ще низенькі хати, вузеньку, як обніжок вуличку, прямуючи до нарбудинку й вийшов на якийсь великий майдан. Він озирнувся й, побачивши праворуч від себе цегельне помешкання, не розмірковуючи більше, повернув туди.

— Волревком — вирішив він і пішов швидче. І, як він став зовсім зближатися до помешкання, з темряви його коридору назустріч Дем'янові поспішно вийшло двоє озброєних гвинтовками. Вони зробили кілька кроків, підвели свої гвинтовки й один з них голосно вигукнув:

— Руки вгору!

Дем'ян одразу зупинився. Але вражений також несподіванкою, він не виконав наказу, бо права рука звисала рівно за його струнким тілом, а ліва, як була в кешені, так і залишилася там.

— Руки вгору! — повторила загрозливо людина й один з них націлив гвинтовку просто на Неживого.

Дем'ян стояв трохи розгублений, але він не рухався з місця й все не здіймав рук. Тільки ліва з них сама якось вилізла з кешені й безсило почепилася на червоноармійському паскові та думки раптом скакнули до мандата Повітревкому про уповноваження на Степанівський волревком і одразу, в одну мить повернулися до озброєних.

— За нами! — загрожуючи, наказав Дем'янові один з них.

— Я свій — вимовив нарешті Дем'ян це завжди неясне признание.

— Свій? — глузливо повторив його другий. — Свої й коней водять. — У кутузку пожалуйте, а вночі шльопнемо. Свій — зареготав він.

Дем'ян не рухався. Він не вірив, що це були не свої, але вони були в такому рішучому настрої й непримиренній ворожості, що коли б навіть його думки підтвердились, то жодне з'ясування й розмови тут зараз були зайві.

— Де голова волревкому? — спокійно запитав Дем'ян.

— Ми тобі дамо голови, — похвалився йому один з озброєних й широко замірився, зайшовши з потилиці, щоб почастувати Дем'яна прикладом.

— Покинь гвинтовку — владно наказав Дем'ян.

Озброєна людина зрозуміла, що їй зараз забороняли бити прикладом і видимо зовсім неохоче одмовилася виконати свій намір.

— Але ти таки йди за нами, бо дірку зроблю в голові, — наказав він, і як Дем'ян не пішов, вони взяли його під руки й силоміць, штовхаючи й лаючи, потягли в буцугарню.

V

Микола Іщенко поминув останні рідкі дерева лісу й раптом опинився на горбку. Зразу за ним він побачив невеличку вкриту свіжим околотом хатину, за кілька сот кроків видно було другу й трохи праворуч — третю. Просто від Миколи й зразу ж за цими закинутими хатками, наскільки могло сягнути око, — слався рівний степ.

На дворі було вже зовсім видно, хоча сонця ще не було й тільки на обрії в тому місці, де очевидно мало воно з'явитися, високо в небо палав багрянний стовп.

Іщенко уважно оглянув хатки, ще уважніше подивився на далекий в радянську землю шлях, що видавався йому зараз ледве помітним, далеко розтягнутим мотузком, і, щось вирішивши — пішов в напрямку до хаток. Але він ступав тепер нерішуче й, так ніби найстаранніше обмірковуючи й зважуючи кожний свій крок, пильно вдивлявся то в одну то в другу з трьох хаток. Видно було, що він не знав, в яку

саме з них найкраще й найбезпечніше зайти й, порішивши, мабуть, нашвидку, Микола пішов до найближчої. Він підійшов розміреним, спокійним кроком до хатини й зупинившись біля вікна — тричі негolosно стукнув. З хати долетіло поспішне шаркання босих об долівку ніг й за цим ледве чутний хриплий голос:

— Хто тут ходить?

— Пустіть, дядечку. В лісі холодно — промовив Микола, підкреслюючи й виокремлюючи останні слова. Він кинув вікно й хутко підійшов до дверей. За ними почулося помірне нехапливе шарудіння, чути було, як рука якусь хвилину щось настирливо шукала, як знайшла, стихла й як за цим голосно клацнув засов.

Микола одійшов трохи од дверей й став уважно чекати. Він пригадував тепер останні свої розмови з паном Дятловичем, його характеристику цього дядька, й як це не дивно, — забув, що мав дядько відповісти на його пароль. Але розмірковувати було ніколи. Бо враз обережно й тихо сапнули двері й із сіней до Миколи вийшла нестара людина. Вона була простоволоса й, певне, ще невмивана. Борода й цупкий короткий чуб стирчали в неї рівно, як кінський хвіст на одіжній щітці, й коли б вони були не багряно-червоного кольору, його голову трудною було б відрізнити від звичайного сірого їжака. Ні очей, ні брів, ні навіть носа чи рота не можна було відокремити з цього продовгуватого клубка густих і надто гострих шпичаків, що радісно сяли й густо випиналися, здається, навіть з його рота, й з носа.

„З такою звіриною ніде не сховаєшся, — враз боязко подумав Микола й одразу ж зрозумів, що це і є та сама людина, до якої його направляли. Він почував, що далі йому мовчати було неможна, що своїм мовчанням він може викликати в неї підозріння й тільки нашкодить справді, але він не силував себе — слів не було.

— Чого вам тут треба, — пильнуючи найдрібніших рухів Миколиних, вже суворіше спитав багрянний чоловік.

— Чи не можна у вас відпочити? В лісі холодно — повторив Микола пароль з новим підкресленням.

Людина ще раз уважно зиркнула на його, пильно зміряла з ніг до голови й ніби трохи незадоволено, але й разом запрошуючи, вимовила:

— Хата велика, будете у нас за гостя.

Микола вмить пригадав відповідь на пароль, скинув кашкета й слухняно пішов за господарем до хати. Тепер не було ніяких сумнівів: він потрапив туди, куди й слід. Тепер справді треба було добре відпочити й зачекати, доки Роман Пилипович, так було звати багряного (дядька) господаря, налагодить все необхідне й відправить його вглиб радянської України.

Роман Пилипович жив сам. Чи лиха недоля, чи може ризикована професія контрабандиста зовсім спорожнили його хату. Піч, припічок і піл були в ній, видимо, давно порожніми. Ніхто не порушував у хаті спокою, ніхто окрім Романа Пилиповича, певне, давно вже не жив тут і тому в хаті лежало повсюди сміття й товсті аж білі шари дрібного пороху.

Роман Пилипович посадив Миколу кінець столу, ще запропонував йому відпочивати, а сам похапливо одвернувся до порога. Микола помітив, як, бризнувши собі кілька разів у лице водою і збаламутивши цим важкий дух давно немитої лаханки, Пилип Романович перехрестив двічі свого низького лоба й важко зіп'явся на полицю.

За хвилину Роман Пилипович уже сидів поруч з Миколою, перед ними стояла пляшка мутно-жовтої самогонки, на столі лежало три огірки та великий окраець давно спеченого черствого хліба.

Закінчивши сніданок, Роман Пилипович спутив рукав, голосно втерся, ще нашвидку перехрестив лоба й не промовивши жодного слова — швидко зник з хати.

Микола лишився сам і тепер, очікуючи, з чим повернеться господар, поволі, не поспішаючи, оглядав хату.

Збита й забруджена долівка, рудяві витертою глиною стіни, обвисла, мов черево тільної корови, стеля, чорна полиця, зелений мисник, скошені діряві двері і чорний боляче скривлений рот печи, все кричало про нужденне життя Романа Пилиповича, все тут благало про негайний порятунок. Миколі здавалося, що хтось навмисне за спеціальним завданням організував цю нелюдську чорну нору, що єдиною її функцією є слугування темній професії свого господаря й бути тим місцем, де, не зважаючи на близький радянський кордон, жандарська шляхта мала свій вплив і за десятку карбованців орудувала, як циган кіньми, жителям цієї темної людини. Важке задушливе повітря мов у погребі і гостра вохкість свідчили про те, що дерев'яні приставні віконці ніколи тут не відкривалися, а цвіль у кутках й чорні трагічні обриси лиць святих, які сумно дивилися з високого покуття, тільки підтверджували ці правдиві Миколіни припущення.

Микола звівся із свого місця й неспокійно підійшов до дверей. Йому, мабуть, хотілося широко відчинити їх і впустити до кімнати хоч трохи свіжого повітря. Але потому, як він обережно переступив поріг і як ще обережніше вийшов до сіней, можна було припустити й про якесь інше його бажання.

Ну, місце, — промовив він многозначно й незадоволено. — Тут тільки дурень помилиться й не зайде, — вирішив Микола.

Сумлінно слугуючи вже кілька років польській дифензиві й ще сумлінніше й старанніше вивчаючи умови конспірації, Іщенко одразу ж помітив надто примітивну, навіть більше — зовсім підозрілу організацію цього етапного пункта й не без підстав він дуже стрівожився. Готуючись до подорожі, Микола не міг не знати про досвідчену прикордонну радянську варту й тепер, вибігши з хати, він нетерпляче, хвилюючись і виглядаючи, чекав на господаря. І чим довше не з'являвся додому Роман Пилипович, тим більше нервував і хвилювався Микола Іщенко.

Неспокійна думка про навмисно підготовану йому зраду, зародившись спочатку десь маковим зернятком, зформувалася й зросла зараз до грандіозних розмірів. Вона полонила його всього своєю несвідомою тривогою, важко притисла, мов на його було одразу кинено десятки лантухів чистого збіжжя, й примусила Іщенка рухатися з колосальним напруженням і надзвичайною обережністю.

Справді: хіба Микола Іщенко не знав про десятки випадків, коли щасливо переправлених на той бік кордону спокійно й тихенько передавали до рук червоних? Микола це добре знав, Роман Пилипович, як виявилось вже в дорозі, не був перевіреною людиною, і тепер, коли він підозріло зник невідомо куди й вже ось добру годину не з'являвся — Іщенко мав всі підстави думати про зраду й обмірковувати шлях до свого порятунку.

Що це цілком могло статися, що господар міг не сторгуватися з дефензивою і, одержавши незначну суму й помщаючись, міг видати його зараз — Микола не тільки припускав; він був навіть переконаний в цьому. Час було подумати про можливий ще порятунок і негайно ж, не чекаючи, доки на шляху з'являться червоні верховці, чи з лісу несподівано долетять тривожні удари кінських ніг, треба було тікати.

Але куди? Микола Іщенко хоча й зростав на Україні, проте на кордоні з Польщею був тільки один раз. Та й був він ще тоді, коли разом з іншими, тюпака відступав з армією УНР, коли замість боїв жовтокожушкова армія давала котячі концерти, а звичайний відступ змінювався на рятувальний біг рецедивістів. До того ж тоді була глуха темна ніч і зараз Микола, скільки не силував себе — не міг пригадати жодного села й лісу, куди б можна було негайно податися.

Але баритися зараз означало: самому стати під цівку ворожої рушниці й Микола вирішив покласти на мапу. Недаремно ж він цілий місяць пильно готувався до цієї мандрівки. Не даремно ж він вивчав прикордонну смугу.

— Не можна ж чекати, доки тебе візьмуть, як курча — вирішив Микола й одразу повернув у ліс, за хатину.

Микола йшов хутко й, старанно обминаючи другу хатину, намагався пройти ніким непомічений й як мога швидче досягти лісу. Досягши густого дубівника, Іщенко зупинився й, правдиво оцінюючи своє становище, зовсім правильно вирішив: не виходити зараз з лісу, а негайно знайти захисніше місце й перебути тут принаймні хоч до ночі. Тому він миттю вибрав одного з найгустіших старих, гілчастих дубів і попрямував до нього. Вилізши високо на гілля й умоствившись так, що йому добре видно було з дуба, що робилося на великій дорозі й на подвір'ї Романа Пилиповича, Микола став чекати.

Першу півгодини йому довелося сидіти на дубові й немало нудгувати. Скільки Іщенко не дивився, як він уважно не стежив за подвір'ям і за великим шляхом — побачити він не міг нічого. Але так минула лише перша півгодина, бо дальші хвилини сповнили Миколу неспокоєм і примусили його уважніше та пильніше, ніж шуліці курчат, стежити, що діялося внизу.

Микола Іщенко спочатку помітив на далекому шляху тільки невеликий димок, чи густі клубки куряви. Зачекавши трохи й сильно натиснувши очима на простір, він швидко став яскраво розрізняти на шляху кілька дрібних крапок. Крапки ті помітно рухалися й швидко, на Миколиних очах, зростали до звичайних, хоча й значно зменшених контурів верховців. І як за кілька подальших хвилин Іщенко ясно розрізнув на шляху шістьох кіннотчиків, що помітно збільшувалися, все зближуючись, сумнівів про зраду у його більше не було.

Тепер тікати було нікуди, шукати захиснішого місця теж було даремно. Миколі лишалось сидіти на дубі, милуватися з того, як верховці будуть шукати його й сподіватися на щасливий випадок: може ніхто з них не догадається глянути вгору й добре обшарити дерева. Але, здається, й ця остання надія безнадійно рушилася. На подвір'я саме цієї хвилини увійшов Роман Пилипович і повагом, не озираючись і не зводячи голови, помандрував до хати. Микола глянув на його похилу медвежу поставу й зовсім законно захвилювався. Людина, що живе й виросла в лісі, знає небагато, але свій невеличкий обшар вона знає досконало, й цілком зрозуміло, що, не знайшовши Миколи в кімнаті, Роман Пилипович одразу ж кине́ться шукати, побіжить в ліс і швидче, ніж Іщенко встигне подумати про порятунок, помітить його на дубі. Що це було так, Микола не мав зараз жодних сумнівів, але втративши надії на порятунок, він не хвилювався й спокійно чекав на те, що буде. І з кожною хвилиною, як кіннотчики під'їздили ближче, а стривожений несподіваним зникненням Миколи, Роман Пилипович мов осатанілий кидався з повітки до хати й з хати до повітки,

шукаючи того, кого він залишив, Іщенко переконувався в неминучості свого викриття й безумовного провалу. Але він тепер не хвилювався, Микола дійшов межі жаху — відчаю, за яким постає безнадія й, стежачи тепер, як шість озброєних прикордонників в'їздили на подвір'я Романа Пилиповича, він відчував надзвичайний, дивний якийсь спокій. Іщенко не було вже страшно, що його тут помітять і, помітивши, примусять злізти; а коли він не побажає — зсадять першим пострілом, не було зараз нічого й нікого жаль, і тільки цікавість Миколина до того, що робилося внизу на подвір'ї, зростала що-хвилини, збільшувалася й примушувала його уважно стежити й обертатися всім тілом то на один то на другий бік густого дуба.

Миколі здавалося, що не його то старанно шукали внизу за триста-чотириста кроків, що не йому загрожувала тут неминуча смерть. З цікавістю хлопчика, який вперше в житті потрапляє в кіно, без краплі жалю за життя й без жаху Микола Іщенко стежив за озброєними кіннотчиками й нетерпляче чекав на розв'язку. Він бачив, як вони спочатку оточили хатину й дружно наготували рушниці, як ім Роман Пилипович поштиво відчинив двері й першим пішов до хати, як вони хутко вертали звідти зовсім розчаровані й потому довго й старанно та уважно шукали його в повітчині.

Роман Пилипович улесливо бігав попереду, сам показував їм усі закутки, розчиняв двері й навіть власноручно вилами шукав Миколу в копиці свіжого сіна.

Старанно обшукавши будівлі й ще старанніше всі бур'яни навколо хати, кіннотчики підтягли попруги й разом посідали на коней.

Микола бачив, як один з них, видимо старший, прикликав до себе Романа Пилиповича й, певно умовившись з ним, чи наказавши, щоб він старанно вартував тут і, якщо потрібно буде — повідомив їх, вони поїхали просто до лісу. Обігнувши його зі сходу й розтягшись рідким ланцюгом, верховці рушили на пошуки.

Ліс був великий і густий, галуззя спускалось низько й Микола помітив, як один з прикордонників поїхав зовсім під дубом, на якому він сидів, і, уважно перевіrivши кущі, поїхав далі. За кілька хвилин Микола Іщенко міг констатувати, що кіннотчики вже зникли зовсім, а небезпека стала дибки, загрозливо випустила довгі пазурі й їхидно ошкірила іржаві ікла. Він ясно помітив, як Роман Пилипович вийшов з-за рогу своєї хатини й крадькома, дуже підозріло, глянув на ліс. Він, мов недовірливий, обережний хижак наштрикнув його на свої голки від самого коріння й дійшовши верховіть, — раптом нахилив головою й аж витягся весь. Здавалося, що він уже побачив те, чого шукав, і, вдоволений, готувався зробити зараз смертельний стрибок. Хода його стала впевненою, рухи сміливішими й напрямок чітким: жертва була зовсім безпомічна, щоб рятуватися, — це було ясно.

З важкою сокирою на плечі, з тонкою шворкою на поясі, Роман Пилипович рішуче прямував до дуба, на якому сидів Микола. Сумнівів не було: він помітив Іщенко одразу, ще з подвір'я й тепер ішов, щоб забрати його, як рибу на березі.

Миколу обняли невеселі думки. Він добре розумів, що це останні вже хвилини волі, що Роман Пилипович стягне його з дуба й віддасть прикордонникам.

Стежачи за тим, як огненна людина підходила до дуба, він згадував про Климцю. Пригадався йому знову фільварок, вечори в старому саду, подорожі з нею в ліс, її м'який голос, пухнасте в золотому вінці волосся, голова й великі, ваблючі своєю безкінечною глибиною, сірі

очі. Микола згадав останнє прощання з нею й серце йому защеміло болем і стиснулося в суху грудку.

Роман Пилипович підійшов до дуба, нахилився й подивився кудись вслід прикордонникам. Розігнувшись від землі, він підвів своє огидне обличчя до гори й владно вимовив:

— Мерщій з дуба! Чуєш?

Микола не ворухив жодним м'язом і похилившись на гіляці, хутко вирішав:

Злізти й віддатися йому добровільно, чи розправити зараз пальці, випустити з їх гілля й віддати до їх рук безформену купу м'яса.

— Злазь! Вони ось зараз повернуться й знайдуть, — суворіше повторив Роман Пилипович свою вимогу.

— Ех, пустити б зараз тільки... Пустить чи ні? Пустить чи ні? Пустить чи ні? — швидко шугало серце, повторюючи думки Миколіни.

— — Злазьте, кажу! Зараз мені! — прошипів він роздратовано й загрозливо підвів до гори сокиру й голову.

„Прощай — вимовив він тихо. — Прощай, Климцю — Він глянув в-останнє на захід, міцно заплющив очі й одразу розціпив пальці. Тіло враз хилитнулося праворуч, важко переломилося в поясі й з тріском зірвалося з гілляки. Він раптом відчув, як в пучки вдарило холодом і боляче стиснулося серце, як перед його очима в одну секунду майнуло зеленим хвостом гілля й одразу все, як і з'явилося — зникло.

VI

Дем'ян відчув на м'язах дві дужих чужих руки й більше вже не сперечався. Положеного Неживого спочатку вели темним коридором, потім завернули в куток і, як помацки знайшли там низенькі двері — пхнули його в якусь підозрілу дірку й зачинили дверцята.

Він несміливо зробив два кроки вперед й одразу наштотхнувся в темряві на холодну стіну.

Дем'ян обернувся, помацки знайшов протилежну стіну й швидко переконався, що чулан був метрів з п'ять завдовжки й не більше, як з три завширшки. Неживий зупинився біля дверей, прислухався, що робилося за ними й ніби тільки тепер опам'ятався. Вся ця подія трапилася так раптово й так несподівано, що, потрапивши в темний чулан, Дем'ян зміг тільки тут зрозуміти всю складність і небезпечність свого становища.

Було одно очевидно: треба було зразу ж не барячись вживати якихось негайних заходів до звільнення, бо інакше цей арешт міг закінчитися трагічно. Це добре розумів Дем'ян, думав про це й обмірковував шляхи, але що може зробити людина, коли межі її діяльності не сягають далі чотирьох тісних стін, а світло видно тільки в дрібних розщілинах скривлених дверей?

Дем'ян неспокійно заходив з кутка в куток по вузькій й надто короткій буцугарні й ошелешений такою несподіванкою нервував і зовсім не знав, що йому діяти. Коли б на дворі не зайшла вже ніч або коли б у ревкомі можна було знайти зараз когось з відповідальних керівників волости, Дем'яна б напевне допитали, подзвонили до повіту й неодмінно й негайно б випустили. А тепер йому можна було тільки мовчки сидіти на низенькому пенькові, що правив тут за стільця й, віддавшись на ласку цих двох озброєних медведів — чекати до ранку. Але висидіти тут до ранку це було однаково, як і ручитися про те, що ти напевне проживеш сто двадцять років. По-перше: Дем'ян знав,

що на Степанівку майже що-ночі налітали лісовики, по-друге, він зовсім не був певен за доброзичливі до його думки тих, хто його зараз посадив сюди.

Дем'ян знав, що, перебуваючи що-дня в небезпеці, чекаючи кожної хвилини на смерть, людина зовсім перестає зважати на цей факт, при звичаюється до цього слова й може спокійно не тільки вмерти, а й та-о-ж спокійно позбавити життя іншу людину. Саме такими звичними й байдужими до смерти здалися Дем'янові ці двоє надміру озброєних людей і він не помилявся.

Вони обое працювали в охоронному загоні волревкому, смерть не раз зазірала їм у вічі й вони добре знали: щоб менше можливостів було зустрітися з нею ще, — треба пильнувати що-хвилини й не пропустити жодного випадку — з'єднати з нею ворога.

Злапавши тепер Дем'яна, вони посадили його до буцугарні, а настане ніч — спокійно виведуть десь за село й під кручею чи в глибокому рівчаку „проб'ють череп“. Що це було так, що саме з такою думкою посадили вони сюди Дем'яна — у його не було тепер жодних сумнівів.

Дем'ян підвівся, пильно обдивився стіни, ще уважніше обмацав старі двері, постукав для чогось у долівку й, ніби переконавшись, що все тут було в надійному стані й наче трохи заспокоївшись, — сів.

За ним, певне, пильно стежили, бо як тільки Дем'ян закінчив своє обслідування буцугарні, з-за дверей долетів глузливий регіт:

— Ей, свій! Що, все у нас тут справне? Ні, голубчику, не втечеш. Коли вже попав у коноверт до нас, то не втечеш! — і як голос той стих, тоді знову почувся довгий глузливий регіт.

— Луччі були та сиділи смирно! Свій! — реготав за дверима голос.

Потому ще чути було, як той, хто підслухував під дверима, підвівся, тихо вийшов і за кілька хвилин до дверей підійшло вже двоє. Вони довго розмовляли ледве вловним шепотом і потому обое, як і почали, разом змовкли.

Дем'ян сидів теж тихо. Він старанно обмірковував тепер своє становище й, безсилий знайти якесь вирішення, вже починав нервувати. Перші хвилини, коли посміхаючись він ішов між двома озброєними охоронниками, змінилися на гостре роздратування, а сама пригода з жарту набрала яскраво загрозливого характеру. Чи лісовики прийдуть на Степанівку цієї ночі чи ні, а що ці свої тепер напевне нетерпляче чекали тільки на глуху ніч — це було зовсім ясно. Тому треба було діяти щось рішуче й одразу.

Дем'ян добре розумів, як важко переконувати в противному чомусь людину упереджену, бачив, що вони не вірили йому й на шеляг, але й сидіти, щоб через годину-дві стати під гвинтовку своїх же товаришів було зовсім безглуздя і теж не легко. Він звівся із стільчика, підійшов до дверей й легко постукав. По той бік щось загрозливо зашаруділо й підвелось.

— Сиди там, хлюст! — погрозився той самий голос і людина смачно вилаялася.

— Я свій! Ви ж розумієте? Свій! — набираючи найщиріших інтонацій вимовив Дем'ян і змовк, прислухаючись, як вони будуть реагувати на його зізнання.

За дверима довго ніхто не озивався.

Дем'ян постукав удруге вже сильніше й ще повторив:

— Я свій. Випустіть мене!

У відповідь йому раптом розлігся дужий регіт. Реготали довго, захоплюючись і захлинаючись обоє й один з них сильно вигукував:

— Ну й патеха - ж з ним! Свій? Свій, каже — викидав він поспішно між хвилями закотистого, погрозового реготу.

— Свої й коней водять — повторив другий й вони знову ще довго передражнявали Дем'янове зізнання й закотисто реготали.

— Моє прізвище Дем'ян Неживий, — промовив полонений, як тільки регіт стих.

— Та ще ти поки що живий сидиш! — долетіло до Дем'яна з - за дверей.

— Я призначений до вас на секретаря партосередку. Випустіть. Розпитайте кого слід і випустіть мене — настирливо вимагав Дем'ян.

— Ну й патеха ж з ним! Секретар осередку. Ми тобі ось дамо осередку. Посекретарюеш. Секретар. Ну й жук!

— А з банди давно, голубчику? — глузливо запитував його добре знайомий вже голос.

— Я з Червоної армії тільки оце вчора повернувся. Яка банда?

— Ну й кіятри, Матвію, у нас сьогодні. Патеха ей-ей! — гоготали вони обидва під дверима.

— А, піди, лишень, Матвію, поклич хлопців. Нехай він і їх повеселить трохи.

Матвій не заперечував. Він швидко підвівся й брязнувши своїм повним арсеналом, — чути було, вийшов з помешкання. — Нематвій, що лишився вартувати Дем'яна, підсунувся ближче до дверей й, ніби благаючи, з помітним глузуванням у голосі вимовив:

— Товаришу, значить, секретар і кумедіянщик, наше вам сьогодні драсте! Давайте по - свободі трохи побеседуємо. Так що пора, товариш секретар начинать ваньку валять. Січас сюди будуть товариші та ще й баришні. Зробіть нам сьогодні приставленіє і кіну, давно у нас не було. Їй - ей не брешу! Ну й паатеєха - ж, — закінчив він щасливим вигуком і знову загоготав своїм страшним басом.

— Так ви таки не одчините дверей? — запитав вже суворо Дем'ян.

— А що може стрілять будете? — задоволено зімітував його інтонації Нематвій. — Таки не одчинемо. Так що не одчинемо.

— Та ви мене випустите сьогодні, чорт вас забери? — гнівався Дем'ян. — Випустите, чи ні? питаю?

— Випустимо, — многозначно пообіцяв йому Нематвій. — Випустимо. Не будемо ж вас тут солити. — І від його обіцянки Дем'янові враз потьмарило в очах і кинуло в жар.

— Та ви - ж хоч про документи мене спитаєте? — нервував Дем'ян.

— Липа! Знаємо ваші документи, — долетіла відповідь з - за дверей.

— Ну, подзвоніть у повіт. Викличіть товариша Макаренка. Спитайте його й він вам напевне підтвердить, хто я. Ви - ж не маєте...

— Хитрий жук! — перебив його Нематвій. — Сами нам тіліхвони порізали минулої ночі та ще й подзвони. Подзвони тепер сам. Мов не знаємо, що ти прикидаєшся, жлоб! Сиди! Хіба погано у нас тобі?

— Та мені ж тільки вчора ваш голова, товариш Сердюченко, квартиру дав. Чому ви не покличете його, як я просив вас? Та хоч підіть спитайте його про мене, не сидіти ж мені тут.

— От за нашого голову ми тобі й дамо, — якось особливо загрозливо й суворо вимовив Нематвій. Дем'ян добре відчув, як голос Нематвіїв одразу ще більше здерев'янів и видався йому ще суворішим, погрожуючим, мстивим.

Дем'ян одійшов від дверей, сів на чуракові й більше не говорив. Становище складалося для нього зовсім невесело й з хвилини на хвилину все гіршало. Тепер Неживому було все ясно. Сьогодні вдень, чи певніше вчора вночі на Степанівку був нальот січовиків. Вони знову розгромили волревком і, упіймавши, забили Сердюченка. Ці двоє, що заарештували його, були, очевидно, тими, хто осмілюся вийти на вулицю першими після нальоту. Дем'ян догадувався й все більше переконувався, що його заарештували й посадили, як бандита. Його роздратування через свою повну безпорадність і безсилля переходило вже у терпкий відчай, і надії на порятунок кидали Дем'яна.

Зустрівшись позавчора із Сердюченком в повіті, в кабінеті товариша Макаренка й одержавши призначення на Степанівку разом з Сердюченком повертав до села. Але вони зупинилися кінець села й не доїхали до центру, бо Дем'ян поспішав додому.

Сердюченко знайшов йому хатину, що стояла мало не край Степанівки. Дем'ян похапцем обдивився її, попрощався з ним і поїхав додому.

Ніхто не встиг побачити його того дня в Степанівці з головою ревкому й ніхто певне з тих, хто працював тут, не знали його, бо раніше в Степанівці Дем'ян ніколи не бував. Значить, сподіватися на те, що хтось міг впізнати й через це звільнити було даремно. Даремно Дем'ян пробував ще заговорити з Нематвієм, даремно він розповідав йому докладно про свою біографію й старанно вказував на особливості й деталі села свого: ніщо не могло зрушити його намірів, ніщо не могло переконати Нематвія.

— Я не зцедова, — вислухавши глузливо вимовив він на всі чисто Дем'янові докази й пояснення. — Не мішай мені, жук. Я хочу трохи прикурнути, — застеріг вартовий. І Дем'ян чув, як Нематвій широко простягся під дверима й солодко позіхнув.

Дем'янові тепер доводилося задовольнитися на тому, щоб сидіти мовчки й чекати, доки повернеться з них другий і тоді ще й тому повторити все заново й теж довести свою невинність.

Ніч вже давно панувала над селом і до глухої буцугарні знадвору не доходило тепер жодного людського звука. Тільки хапливий скребіт миші, сумне собаче валування на селі та спокійне й розмірене хропіння під дверима Нематвієве сповнювали вузьку буцугарню.

Дем'ян розумів, що з кожною хвилиною він наближається до глупої розв'язки — свого розстрілу. Що його розстріляють під виглядом бандитського розвідувача й що необхідно скористати тепер кожною хвилиною, щоб якимось довести їм, хто він є справді. Він добре розумів це й не робив нічого для свого порятунку. Склавши на колінах обидві руки, Дем'ян нерухомо сидів під стіною й, здається, уважно слухав, як смачно хропів під дверима вартовий і зовсім не збирався розбудити його.

„Однаково ж не повірить“ — подумав безнадійно Дем'ян. Але він не міг спати, як спав тепер Нематвій й сидючи пригадував минуле. Згадався йому знову батько, стара мати, довга громадянська війна.

— „Скільки разів я був у найзапекліших боях. Скільки десятків тисяч кілометрів проміряв я з Червоною Армією, відганяючи ворогів — думалося Дем'янові. — Україна, Сибір, Польща, далекий Туркестан. Скрізь встиг побувати я, скрізь воював. Наступи... Відступи... Сотні смертей бачив поруч себе й чомусь лишився навіть не пораненим.

І чим більше Дем'ян думав про минуле, тим нестерпніше й болячіше відчував своє становище теперішнє.

— Та не може ж цього бути, щоб я так глупо загинув,— вимовив він на голос і одразу схопився на ноги.

— Одчиніть!— гупнув Дем'ян у двері.

Нематвій, мабуть, прокинувся, захапався й, зрозумівши одразу, що в двері гупав заарештований,— він заспокоївся, тихо вилаявся й знову ліг.

— Та відчиніть! Я ваш! Подивіться хоч документи, чорт вас забери. Одчиніть!— вдарив Дем'ян з великою силою.

— Ей, братва! Швидче, сюди! Матвію, живіше — нетерпеливо гукав Нематвій і часто чиркав сірники, над чимсь пригинаючись.

До коридору разом ввалило, здається, кілька десятків ніг і всі вони, чути було, хутко й цілим натовпом зближувалися до буцугарні. Дем'ян тепер саме витяг своє посвідчення повітпаркому й уважно шукав ширшої розщілини, щоб передати його до тих, хто зараз прийшов. Дем'ян зрештою знайшов розщілину й просунувши в неї посвідчення — став чекати. Він спочатку почув густу тупотняву ніг, за нею тихе сперечання й помітне виявлення цілком заслуженого інтересу до цього документа. І, як всі за дверима стихли, Дем'ян тоді почув.

— Наче він буде настоящий — вимовив хтось, прочитавши коротке посвідчення — Тільки трохи підозрительно. Чомусь він без „пролетарі усіх країн, єднайтеся!“

— Забули, гади, проставити! От липачі! Ану признавайся, хто тобі писав? Кадило чи Вовк? — запитав суворо Нематвій.

— Повітпарком видав,— відповів лагідно Дем'ян і трохи повеселішав.— Посвідчення повітпаркому, очевидно, пом'якшило обстановку й декого з них зацікавило.

— Як буде прізвище председателя паркому? — поставив Дем'янові хтось запитання.

— Макаренко,— відповів спокійно Неживий.

— А кerspравами, як буде прізвище?

— Не знаю.

— Значить, липа,— вигукнув голосно Нематвій й ще голосніше матюкнувся. Він лаяв Дем'яна й, скаржачись на обмаль часу, вимагав „кінчати кумедію“.

— Я тільки повернувся з Червоної армії. Я не знаю його...

— З червоної армії повернувся, кажеш?

— Так,— відповів Дем'ян.

— А хто у нас буде тепер за реввоенсовет? — запитав суворо Матвій й голосно брязнув своїм арсеналом.

— Брось, Матвію, свою політграмоту! Думаєш, що як ти волвоєнком, так уже й все розумієш. Хіба так його треба допрашувать,— розсердився Нематвій.

Матвій на хвилинку стих.

— Нехай він краще нам тіятри тут преставить,— зачув Дем'ян погрозливий голос Нематвія.

— А хто у нас реввоенсовет, спрашую тебе? — розгнівано повторив запитання Матвій.— Отвічай, як спрашують тебе!

— Троцький — нехотя відповів Дем'ян.

— А хто у нас буде старшая власть на месте, скажи мені? — продовжував він.

— З'їзд рад...

— А почему п'ятиконечная звезда, красноармейська? — запально продовжував Матвій. Але ледве встиг він докінчити останнє слово, як знадвору вбігло кілька людей і до Дем'янових вух тривожно долетіло:

— Кавалерія! Кавалерія!

— Аж тепер буде кінець,— важко вимовив Дем'ян.

В коридорі враз полохко забігали люди, швидко й часто загупали двері, за цим захряпали поспішно вікна й хтось поспішаючи прибіг, щоб одімкнути буцугарню.

— Виводь його швидче!

— Виводь! Виводь! — почув Дем'ян. — Вони вже недалеко. Швидче! — підганяв чийсь голос незадоволення.

— Иди! Иди, голубчику! — прогремів біля дверей Нематвій і, як відчинилися двері, він міцно й рішуче вхопив Дем'яна за плече.

— Годі вже тобі тут висижуватися!

Дем'ян силував себе уважно оглянути всіх присутніх і затримувався.

— Швидче! Чорт неповороткий, — лютував хтось. — Ось вже вони на площаць в'їдять. Швидче! Швидче! — галасували навколо.

Нематвій враз випхнув Дем'яна вперед і, щоб підігнати, що — сили стусонув його в спину.

Дем'ян важко похитнувся, змахнув широко руками, але не впав.

— Швидче! — кажу тобі — ударив його Нематвій ще раз і враз повернув до дверей. — Не буду ж я тебе тут стріляти, — висловив він щире незадоволення.

Але не встиг Дем'ян завернути, куди йому було наказано й, роздратувавшись до краю, він далеко відтяг кулака й з усієї сили вдарив Нематвія в обличчя.

— А, так ти! — тільки й встиг вимовити Нематвій і не втримавшись на ногах, він важко покотився під стіну.

— Бити не можна, не дізнавшись, хто я! — як грім ударив Дем'янів голос. — Хто тобі звелів бити? — зупинився він перед Нематвієм. — Я свій, казав тобі.

На майдані голосно пролунало кілька рушничних пострілів.

Нематвій миттю скочив на ноги й, враз вихопивши з-за паска свого пістоля, — вистрелив. Але, певне, з переполоху він не поцілів одразу в Дем'яна й невредимий він стояв вже зовсім біля його й тримав Нематвія за руку.

— Віддай мені револьвер. Бандити вже тут, — вигукнув Дем'ян. — Швидче! Віддавай, чорт неповороткий, — і ухилиючись, щоб Нематвій не пустив йому в потилицю кулі, Дем'ян силою поволік його з помешкання.

На майдані панувала підозріла тиша. До волревкому хапаючись бігла якась постать і голосно викувала.

— Йосипе! Йосипе, не стріляй його! З повіту приїхали! Сам товариш Макаренко.

Нематвій почув своє ім'я, одразу впізнав голос волвоєнка Матвія й що було сили вчепився Дем'янові за петельки.

— Ось він, товариші! — гукав радісно Нематвій. — Веду його. Ось! ось! — вигукував він.

Дем'ян, не ворущаючись, стояв на ганку. Біля нього, штовхаючи й силууючись зіпхнути з ганка, вовтузилася огрядна постать Нематвія.

— Сюди, сюди! Ось він, голубчик, — повторював Нематвій і щасливий намагався як мога міцніше тримати Дем'яна.

— Сюди! сюди! глузливо повторив його Дем'ян Неживий і нетерпляче, з посмішкою чекав на знайому постать, що йшла з майдану й хутко зближувалася до ганку.

— Ось він, той розвідчик, — і волвоєнком Матвій показав Макаренкові на Дем'яна.

Макаренко підійшов зовсім близько, здивовано зупинився, враз простяг до заарештованого обидві руки й весело вимовив:

— Здоров, Дьома! От так історія!

Нематвій трохи одійшов убік, зразу ж похнюпився й підозріло та якось особливо незадоволено поглядав то на Макаренка то на свого недавнього полоненого.

VII

Микола розплющив очі й боязко повів ними навколо себе. Лісу вже не було. Він лежав у повітчині, а над ним, стоячи на колінах, уважно вовтузився Роман Пилипович. Він, очевидно, чекав доки втікач прийде до себе, мабуть допомагав йому прочуматися, бо поруч з ним стояв великий кухоль з водою й мокра ганчірка, що, очевидно, слугувала йому за рушник.

Роман Пилипович, певне, дуже зрадив, що Микола зрештою прокинувся й, як побачив його розплющені очі, поспішив допомогти йому звестися. Але Микола якось чудно блимнув очима й, ніби від чогось хвилюючись чи чекаючи сильного вдара, міцно зажмурих їх знову.

— Вставайте! Вам нічого! Більше злякалися — промовляв господар, вдивляючись в жовте обличчя Миколіне.

— Вставай, кажу! Вони можуть ще повернутися.

Микола спіймав останні слова й, не вірячи ще в крихту надії, що зараз боязко з'явилася, розплющив очі.

— Вже віз он на подвір'ї, а вашу бороду як чорт злизав. Доки ви спали, я геть чисто все зідрав, — закінчив ледве чути Роман Пилипович.

Але Микола з того все почув. Він одразу підвівся й першим, що було, попросив у Романа Пилиповича пити.

— Треба вам поспішати. Вони будуть швидко вертати.

Микола без дальших пояснень зрозумів, про кого говорив Роман Пилипович і тепер хутчіше, ніж тоді злетів з дуба, став на ноги. Він спробував був йти, але одразу зупинився й сів. Голова йому йшла обертом, ноги боляче тремтіли й згиналися в колінах, а тіло все боліло й сіпалося.

— Я вам допоможу, — вимовив Роман Пилипович і надмірно дугою рукою він взяв Миколу під пахву й як дитину поніс до повозки.

— Оттак, — вимовив він, уможуючи Миколу й боязко озираючись навколо. — Оце будуть ваші клунки... Барахолить приїздили... понімаєте? Жито, ячмінь, тут борошна пуд — показував Роман Пилипович па торбини.

— Василю! Василю, йди-но мерщій! Не рано вже. Ну, гей там!

З хати на подвір'я вибіг дрібненький чоловічок і, перейнявши від Романа Пилиповича батога, він переклав його в ліву руку правою, широко перехрестився й голосно цвяхнух.

— Вйо, вйо, — вимовив він і сильно сіпнув віжками. Візок заскакав на горбках, прошелестів високим бур'яном і хутко вийшов на шлях. Дрібнесенький до ляльковости чоловік ще ляснув батогом, вимовив своє „вйо“ й, учепившись за ручицю, миттю скочив на візок. Він озирнувся до Миколи і, усміхнувшись хитрою й дрібнішою ніж час усмішкою, трохи загадково спитав:

— Здалеку, товаришу?

— З Полтавщини, — одповів Микола, не зводячи очей з цього кумедного чоловіка. Він сидів на передку, а Микола іззаду. Чоловічок

густо здіймав руки, помахував батіжком, часто пересовував, ніби бажаючи краще вмотитися, свої короткі ноги й ще частіше зовсім по ляльковому вертів головою. Він проробляв це дуже хутко, систематично й, розглядаючи його, Микола пригадував ляльковий театр. Справді, здавалося, що маленький візник Василь сидів не на візкові, а на вправних пальцях артиста. Кожний м'яз, кожний рубець на замуслений, тричі латаній сорочці вертілися й грали на ньому, а дрібненький, як від цяцькового дзвіночка, смішок, хитрувата усмішка й малесенький кирпатий ніс доповнювали його рухи.

— З Полтавщини, кажете? А далеко були, товаришу?

І, запитавши, чоловічок знову густо замахав руками, засовав коротенькими чисто як у дітей ніжками й закотисто продзеленчав дрібненьким смішком.

— По хліб їздив. Хіба не бачите? — ніби не розуміючи його на-
тяків, суворо відповідав Микола. Він уже не лежав як спочатку на возі, а, звівшись на лікті і вдивляючись уперед, то пильно озираючись до далекого, що вже ледве синів, лісу — силував себе зрозуміти: хто ж справді є Роман Пилипович.

— Хитра лисиця, що не додержує свого слова, видає й лишається в очах тих, хто має з ним до діла, невинуватою, чи справді відданий і надійний контрабандист? Але як би там не було, а я їду, — веселіше подумав Микола. — Нехай тепер повідомляє, нехай передає кому слід, а я вже їду. Кожний крок цієї маленької пінявої конячки все одводить мене од небезпечного кордону й наближає до мети.

Микола повернувся на візку, глянув на сонце, що вже низько огненим яблуком сіло на обрій і посміхнувся.

— Ще якусь годину — найбільше дві й тоді чорта пухлого мене впіймає. — Навіть коли рудий чорт виршив хитрувати зі мною... подумав він. І, бажаючи їхати як мога швидче, Микола впіймав візників погляд і заклопотано вимовив:

— А ми запізнимося.

— Ні, ні, товаришу Станція он вже за тою могилкою. Будемо там ще за сонця. — Не запізнимося, товаришу. Ні-ні — продріботів візник.

Микола дослухав його, помітно заспокоївся й, відчуваючи нову перемогу, він ніби одразу почув себе дужчим і, підвівшись на коліна, прудко стрибнув з візка.

— О, товариш вже може ходити, — широко здивувався візник.

— Ходить, Василю. Ходить, голубчику мій. Живіше-б тільки до станції та їхати; скучив за ріднею. Дуже скучив вже.

— Е, — голосно протяг, загадково й здивовано, Василь.

Микола глянув на його й, помітивши, на голих, малесеньких візникових губах ту-ж саму загадково-їхидну посмішку, одвернувся.

Якийсь час вони їхали мовчки. Відчуваючи свою вину за нетактовність, візник порушив мовчанку перший.

— Бач, і баришням довелось — вимовив він до Іщенка, як тільки вони наздогнали молоду, одягнену пристойно дівчину.

Микола підвів голову, поспішив за возом і теж підійшов ближче до дівчини.

Вона йшла надто втомленою ходою, часто пристоявала й ще частіше озиралася. За плечима дівчина несла важкий клунок борошна, а спереду давив їй на груди великий прив'язаний до лантуха кошик. Поставою й одягом вона помітно відрізнялася од десятків інших торбарів, яких переганяв візок, а тонкі риси обличчя й граційні рухи,

навіть під цим важким клунком і великим кошиком, стверджували, що вона не була ні селянкою, ні тим паче міською перекупкою.

Іщенко вирішив впізнати її ближче; він швидко наздогнав дівчину й, підійшовши до неї зовсім близько, пильно глянув у вічі.

Сумний, майже скорботний погляд, рівний лоб і твердо стиснені губи холодно зустріли його не зовсім скромний погляд. Микола трохи зменшив ходи й, певне щось вирішивши, пропустив її ближче до візка.

Дівчина, чути було, важко зідхнула й заздро глянула, як здалося Миколі, на вільне ще на візкові місце, на якому-б міг цілком вміститися її важкий клунок і нелегкий кошик.

— Кладіть, сюди! Ми вас підвеземо,— запросив Василь і несподівано попередив Миколин намір. Не очікуючи на її згоду й щиро бажаючи допомогти дівчині, Василь спинив конячку й повернувся до неї.

— Осюди! Сюди,— прогріб чоловічок невеличку містину на возі й зручніше улаштував клунок з кошиком.

Дівчина зідхнула легше, щиро подякувала Василеві та Миколі й помітно звеселившись — вона зачекала останнього і, як Микола обійшов візок, вона пішла з ним поруч.

Знайомство їхнє почалося з кількох необхідних в цьому випадку шзблових запитань і швидко перейшло в дуже цікаву для Миколи розмову.

Дівчина, як виявилось, була вже кілька років за сільську вчительку, працювала кожної зими на Полтавщині, а на літо приїздила до своїх батьків на закинуте прикордоння.

Не помічаючи сама того, чи може зовсім свідомо, вона почала докладно інформувати Миколу про те, що робилося на Полтавщині й по сусідніх з нею повітах Харківщини та на степовій Катеринославщині. Іщенко дуже уважно слухав її, і коли Наталка Митрофанівна, так принаймні вона себе одрекомендувала Миколі, розповідала про бандитизм і жорстоку громадянську війну, він тоді слухав її якось особливо уважно. Це мабуть одразу помітила й вона, бо, почавши розповідь свою про школи, Наталка Митрофанівна, мабуть, давно забула про це й далі оповідала вже виключно про лісовиків. Вона, як виявилось, надто добре знала про бандитські ватаги не тільки на одній Полтавщині.

Прикордоння, Катеринославщина, Чернігівщина й Київщина... про все вона знала й все було в її оповіданнях, як на долоні. Але по тому, як байдуже Наталка Митрофанівна розповідала й як за кожним разом вона старанно додавала — „кажуть, що так, я не знаю“, оповідання її були мало переконуючі, сухі й майже нецікаві.

Але хіба дарма Микола Іщенко сидів кілька місяців, готуючись до подорожи й пильно вивчаючи кожний шлях і ще пильніше той ліс, де була чи могла бути банда? Зустрівшись тепер з живою людиною, яка хоча й непевно, але все-ж була не погано обізнана на дійсному становищі, він не хотів відпустити її раніше, ніж докладно дізнається про все, що тільки вона знає й може сказати. Микола запитував її обережно й пильно, не пропускаючи найдрібніших рисочок, стежив, як вона сприймала ці його запитання. Але Наталка Митрофанівна, як і почала, оповідала без хвилювань, без осуду чи захоплення, малювала йому окремі деталі з несолодкого життя лісовиків і жодним рухом, жодним натяком не виявляла своїх підозрінь до його надмірної зацікавленості.

Візник до їхніх розмов не втручав і, помахуючи батіжком і весело покручуючись на своїх коротких ніжках, він сумлінно підганяв

конячину. Але, як з'їхали вони на горбок, він високо підвів коротке пужално й, показавши вперед, якимось надто урочисто вимовив:

— Станція... Потому знов, обернувшись до Миколи й Наталки Митрофанівни й захищаючись, від сонця, він приставив руку руба до очей і також спокійно додав:

— Кавалерія їде. Аж шість — якимось многозначно вимовив Василь.

Микола так захопився розмовами, що навіть забув про своє становище й, почувши тепер грізне „кавалерія“ й „шість“, враз зупинився й здивовано, силуючись заховати спокох свій, обернувся назад.

Василь сказав правду. Шляхом просто на візок їхало шість верховців. Вони були вже зовсім недалеко й, тільки глянувши, Микола одразу й без найменшого напруження впізнав їх. Це були дійсно ті самі шість прикордонників, що їх Микола бачив ранком на подвір'ї у Романа Пилиповича й що тепер напевне їхали по його.

І як обернувшись в той бік, звідки їхали верховці, зупинився Іщенко, одразу ж зупинилася й Наталка Митрофанівна. Але в той час, коли Микола найуважніше стежив за прикордонниками, боячись спустити їх з очей хоч на хвилинку, Наталка Митрофанівна не спускала очей з Миколи. Він це одразу помітив, дуже занепокоївся й вже немилосердно кляв себе за виявлену ним тільки що надмірну цікавість до повстанського руху.

— Хто знає, що вона думає... пролетіло в його голові. Хіба її можна впізнати — затривожився Іщенко.

Наталка Митрофанівна з цікавістю чекала на кіннотчиків і загадково, ще з більшою цікавістю, стежила за Миколою.

— Хто може поручитися, що вона зараз не підтвердить? — думалося Миколі. Чому вона не може сказати, що саме оця молода людина надто цікавилася повстанськими справами й що її варто зупинити й добре обшукати.

Але вершники під'їздили вже зовсім близько. Розмірковувати було не час.

— Треба підтягтися, — вирішив Іщенко.

Один документ в кешені, кілька німецьких речень на язиці, справжній документ, дрібно вибитий на тонкому перкалю, зашито в рукаві, рукав старанно запацьорено, забруднено. Все, здається, гаразд і тільки їхня надмірна цікавість і твердий упевнений напрямок до візка, дуже нервували Миколу Іщенка.

— Невжеж цей ирод рудий так майстерно обдурив мене?.. Ще-б хоч кілька хвилини... За кілька часу станція й ніч. Об'єднавшись у спілку, вони допоможуть мені врятуватися... І не встиг Микола докінчити останньої привабної мислі, як маленький візок наздогнали коні й до його грізно долетіло їхнє категоричне:

„Стій“...

Василь смикнув віжками й одразу зупинив конячинку. Узавши її за поводи, він ніби онімів і став смиренно чекати, що буде. Верховці хутко повставали з коней і, залишивши їх на одного, — взяли напрямок до Миколи й Наталки Митрофанівни.

Микола помітив, як кожний з них, підходячи, якимось особливо уважно й пильно вдивлявся в його обличчя й як разом з ними Наталка Митрофанівна теж не спускала з його очей.

— Значить, він мене видав. Наталка Митрофанівна теж їхня... Пропав тепер. Він мене віддав — підтвердив Микола й яскраво згадав ту загадкову посмішку, якою випровадив його з двору Роман Пилипович.

Прикордонники спочатку пильно обстежили візок, перекидали на ньому всі клунки, уважно перерили соломі й, як вправилися — один з них обернувся до Миколи:

— Куди їдеш? — запитав він суворо.

— Додому — лагідно й надзвичайно спокійно відповів Іщенко.

— Перше добре — подумав він і трохи підбадьорився.

— Звідки?

— Був у полоні... В Німеччині... Ось документи. А це везу до дому — показав він на клунки. — Писали мої, що їсти немає чого — закінчив він і засунув руку в кешеню.

— Постій, постій з документами.

Микола опустив руку й рівно став перед їхнім командиром.

Наталка Митрофанівна стояла поруч, вона була зовсім спокійна й виявляла до Миколи цікавості більше, ніж сам командир прикордонників.

Микола помітив це й знову захвилювався. Йому навіть здалося, що, зустрівшись поглядом з їхнім командиром, Наталка Митрофанівна ніби умовно здавила правим оком і, щоб лишитися непоміченою й не видати себе — одразу обернулася й одійшла трохи вбік. Один з прикордонників узяв її документи, задав ніби про око людське кілька звичайних запитань і, очевидно не знайшовши в них нічого цікавого, він кинув її й взявся до Іщенка.

— Куди ви їдете?

— На Полтавщину. Хутір Ляхи Кобеляцького повіту... Був я в полоні... Тепер їду. — Он і борошенця я трохи. Нічого їсти дома... заспішив Іщенко.

Командир взяв у нього документа, довго вертів його в товстих пальцях і, нічого не помітивши, передав другому. Той передав третьому, а третій подивився, як і два перших, і повернув його назад.

Іщенкові поставили ще кілька запитань, і як він, не ворухнувши жодним м'язом, спокійно й задовільно одповів на останнє з них, прикордонники лишили подорожніх, сіли на коней і не озираючись поїхали далі.

— Лихо минуло... вільніше зідхнув Микола. — Ні, він таки добрий чоловік, — згадав Іщенко про Романа Пилиповича.

Конячка рушила. Недалеко за горбком чорніла у присмерку станція й тішила Миколу надіями. Він ішов мовчки, повеселів і навіть шкодував вже, що так погано подумав про Наталку Митрофанівну.

— Війо — війо — часто й задьористо якимось вигукував Василь і не встигли ще шість прикордонників сховатися з їхніх очей, як пніста конячка зробила ще одно незначне напруження й перетягла візок через останній перед станцією згірок.

Важко гуцнувши кілька разів на рейках і жалібно здригнувши, візок голосно клацнув і зупинився якраз проти головного станційного виходу.

— Приїхали, — урочисто оголосив Василь, оглядаючи клунки й перевіряючи, чи нічого не згубили.

Клунки з візка вивантажували Василь та Микола. Наталка Митрофанівна допомагала як могла й лагодила їх один біля одного на засміченому насінням пероні. Зсовуючи та розсовуючи їх, вона намагалася поставити клунки так, щоб вмотити їх на самий край перона, що було одною з гарантій вкинути клунки, як із станції буде відходити перший поїзд.

Микола Іщенко знову пильно стежив за Наталкою Митрофанівною, вертав до своїх старих про неї думок і з жахом думав про те, що

йому доведеться зараз лишатися з нею на одинці. Він обмацував дівчину неприховано - ворожим поглядом і уважно обмірковував, як краще від неї звільнитися. Але, що він не пригадував, як не заходив до цього, у нього виходило одно: щоб не нашкодити собі й не накликати на себе якихсь бодай найменших підозрінь — треба терпіти й покірно знести її присутність.

— Це - ж тільки напруження бути наготові, день, найбільше два, а там прибуде звідкись поїзд. — звільнюся, — подумав він. Згадавши тепер про поїзд, Микола звів очі й оглянув незчисленні гурти людей і самотню, без єдиного вагона, густо засмічену станцію.

Люди сиділи купами, спокійно. Жодний рух їхній не говорив Миколі навіть про найменшу можливість поїхати звідси сьогодні. Майже кожний з них над чимсь вовтузився, щоб не сидіти без діла і не кваплячись готувався до далекої подорожі.

Просто проти станції, мабуть на останнім промінню сонця, що вже сіло, сушилася руда салдатського перкалю білизна. Висока, підтикана з усіх боків вже немолода торбарниця пробувала руками невеличкі, прорвані на коліні підштанники й трохи журно чи з докором поглядала туди, де зайшло сонце.

— Досушите ще, Степанидо! Завтра ще буде сонце — гукала до неї з другого гурту інша жінчина. Висока торбарниця не заперечувала, видно було, що її випадкова товаришка говорила правду.

Трохи ліворуч від станції, просто від дверей, високо заляпаних білим вапном „діжурного по станції“, за третьою парою рейок сиділа більша кампанія. Дві жінки з - поміж них щось бовтали в синій високій цеберці, зрідка вмочали у щось пальці й потому смачно облизували їх.

— Завтра піржків напечемо, кумасю, весело вигукнула одна з них на чиєсь запитання.

— А що - ж? Ще й машинистого завтра нагодуємо. Нехай тільки везе — закінчила вона весело.

На пероні, що його, як перістим килимом, було товсто заслано сонячниковими лушпайками, між двох станційних дверей сидів гурт чоловіків. Вони уважно понахилилися, пильнуючи щось в колі, більше мовчали й тільки зрідка звідти долітали магичні слова:

— Туз. Шістка. Король...

Пероном, як зграя голодної галичи, гасали безпритульні. Вони ходили черідкою, пильно заглядали кожному в рота, просили й, коли не брало прохання, тоді у пригоді їм ставали їхні швидкі ноги та ідеальна організованість.

Микола байдуже дивився на все це, іноді кидав якесь слово до Наталки Митрофанівни, але більше мовчав. Вона втомлено підводила голову й тепер відповідала без тої, що була в неї попереду, цікавості й саме цим вона непокоїла тепер Іщенка.

Поїзд, як з'ясувалося, обіцяли подати ще вчора. Сьогодні день минув у чеканні і його сподівалися на завтра на вечір.

Довідавшись про це й підрахувавши, скільки йому доведеться що - хвилини пам'ятати про присутність Наталки Митрофанівни, Микола обурився.

Наталка Митрофанівна враз помітила його неспокій й мов заспокоююче промовила:

— Добре хоч не довго чекати...

Микола не одповів їй нічого й тільки легка тінь незадоволення виразно вкрила його променисті очі. Наталка Митрофанівна, видимо, не образилася й, зручніше вмостившись, теж затихла.

На станції носилося густе, як шум тартака, гудіння, свист і шеміт кількох сот людей, лайка й навіть пісні.

Сонце, розкинувши червоне вітрило, палало з-за низького обрію й Микола бачив, як на горбочку, через який вони тільки що їхали до станції, в-останнє з'явився силуст знайомої конячини з драбинчастим візком й як чисто по-ляльковому маленький чоловічок стріпнув обома короткими руками й разом з візком і з конякою — сів за пригірок. Із степу находила негустим туманом ніч і поволі притамовувала людський станційний галас.

— Я буду спати, — заявила Наталка Митрофанівна й не чекаючи на Миколу згоду, вона вместилася на клунках.

Микола не заперечував. Це звільняло його від зайвих годин напруження й тишило давно жаданим перепочинком.

Він сидів мовчки на клунку. Біля його, схилившись на кошика й підклавши маненьку руку під ніжно-рожеве лице, спала Наталка Митрофанівна.

Микола дивився на її спокійне чоло, на легко стиснені маленькі трохі спухлі губи і йому згадувалася Климця, близькість розставання, а спогади про те, що ще вчора він ходив із нею у той, що лишився вже за радянським кордоном, ліс наганяли на його сум і сповнювали серце самотою. Він підвівся, зробив кілька кроків, сів і знову дивився на Наталку Митрофанівну. Її рівний ніс, легко закублене на скронях волосся, незаймано-молоді, ніжні лиця й ваблячі уста — все нагадувало йому про Климцю.

Микола не зводив з неї очей й мовчки дивився. Туга густо обгортала серце й гнала його сісти ближче до дівчини, взяти її за руку і тихо та щиро розповісти про свою розлуку.

VIII

Дем'ян сидів за невисоким, засланим рудявою газетою столом і уважно, иноді підтверджуючи покиванням голови, слухав. Перед ним сидів легко здіймаючись і знов присідаючи на оксамитовім кріслі маленький чоловічок і про щось пильно йому розповідав. Його кругла сідувата голова, рідкі руді вуса й гостренький, клинцем, ніс близько нахилилися до Дем'яна й видимо допомагали язикові й малесеньким приплюсненим очам докладніше з'ясувати якусь справу. Неживий вислухав сьогодні сотні селянських скарг, прохань, повідомлень і тепер дослухував мабуть останнього. Вислухавши його уважно, він щиро подякував маленькому чоловікові, — підвівся з-за столу й вийшов з волревкому.

На дворі вже панував густий присмерк серпневого вечора і Дем'ян поспішав додому. Він знав, що дома на його чекає мати, що налякана вчорашнім несподіваним арештом, вона буде хвилюватися й коли він не повернеться — піде шукати.

Дем'ян поспішав. Залишивши волревком, він згадав про своїх нових товаришів, про несподіваний арешт і, мабуть, вдоволений із його шасливої розв'язки, Неживий вільніше зідхнув і повернув на гору. Він поспішав і хвилювався, бо поспішати й хвилюватися було з чого.

Вчора, після такої зовсім несподіваної й малорадісної першої зустрічі, Дем'ян повернувся додому дуже пізно. Але мати не лягала спати, чекала на нього, і як тільки Дем'ян увійшов до хати, вона тривожно спитала:

— Чому ти так довго, синочку, був там?.. Де ти так забарився? Я-ж на тебе ще й не надивилася, як слід.

Дем'ян розповів їй похапцем про свою невеселу пригоду й, дуже втомлений нею, поспішив лягти спати.

Мати дуже бідкалася, довго благала Дем'яна, щоб він стерігся й, як сіла біля його, то так і просиділа, вже не лягаючи й не стуляючи очей.

Сьогодні-ж Дем'ян підвівся ще як стало світати й захапався збиратись до волревкому. З першого-ж дня, коли його врятував несподіваний приїзд товариша Макаренка, Неживий встиг вже досить зазнайомитися з тим, що робилося у Степанівці, й твердо порішив не кинути цього села доти, доки не налагодить як слід роботи й доки не зорганізує він хоч з десяток людей, які сумлінно й чесно-б почали тут працювати. Завдання це було нелегке, але інших шляхів не було. Це прекрасно розумів Неживий й ще вчора, коли зараз же після пригоди було скликано летючі збори робітників волревкому, він пильно, старанно вивчав кожного з них — вибирав собі з поміж них майбутніх товаришів.

— Один уже є, — усміхнувшись, згадав зараз Дем'ян про Нематвія. Цей напевне буде найпевніший — вирішив Неживий.

Дем'ян перейшов великий рівчак, що розділяв село на дві рівних частини й, озирнувшись назад до волревкому, він повернув в останню криву вуличку, де на його чекала мати.

— Він найпевніший — подумав голосно Неживий про Нематвія. Що це було так, що Дем'ян ніяк не помилявся, про це яскраво свідчило вчорашнє з ним прощання.

— Ну й хряпнули ви мене ловко, товариш Неживий, — міцно здавлюючи Дем'янову долоню, реготав Нематвій. — Просто можна сказати антик-мере, — додав захоплено. — Тільки блись-блись. Сім каганців одразу. — Так і дав дуба. Ог тут зразу видно, що біла рука настоящего пролетаріята. Я тепер з вами друг до гроба, — закінчив якимось особливо урочисто Матвій.

Пригадавши вчорашнє, Дем'ян трохи розхмарився, він навіть легко посміхнувся й помітно повеселішав.

— Як не як, а один уже є надійний — думав він, підходячи до хатини.

Дем'янові було вже відомо, що з усіх робітників Степанівського волревкому тільки волвоенком Матвій та Нематвій, начальник Степанівської охорони, були комуністами. Був ще тут комуніст голова волревкому, Сердюченко, але його кілька день тому забили лісовики.

Дем'ян Неживий, Матвій та Нематвій ось були всі комуністи, що мали взяти на себе всю роботу й відповідальність. Але це не лякало Неживого. Перекоаний у своїй справі й працьовитий, він буде дні й ночі сидіти у волревкомі, напевне й неодмінно доб'ється свого. Але не зважаючи на тверде Дем'янове рішення й упертість зараз, просто сьогодні було одно конкретне утруднення: лісовики забили голову волревкому, а з місцевих на цю роботу поставити було нікого. Дем'ян це бачив і хоч він вчора ще помітив, що претендентами на голову волревкому вважав себе кожний з місцевих діячів, — це його мало тишило. Саме вчора, коли хтось зачепив питання про кандидатуру на посаду голови волревкому, Матвій і Нематвій намагалися виставити неодмінно себе й красномовно доводили про це своїм мовчанням. Прощаючись, Макаренко обіцяв вчора прислати людину, але це, розуміється, могло бути тільки дуже нешвидко. Тому треба було щось придумати зараз, негайно й таке, що б не посварило його з товаришами.

Вовтузачись з такими думками, Дем'ян не помітив, як він увійшов до хати й як, трохи схилившись до столу, дивилися на нього очікуючи, не рухаючись, і мабуть не кліпаючи очима, стара мати. Вигляд у неї

був сьогодні особливо тривожний, голова низько, зажурено звисала на худу з жовтою окисленою шкірою шию, й давно висушені очі боляче сходили старечими сльозами.

— Дем'яне, вимовила вона неголосно й Дем'ян добре відчув в цьому її слові.

Непотрібно озирнувшись навколо, він кинув свій куток і нервовим кроком підійшов ближче до матери.

Дем'ян тихо посадив її на лаві кінець столу й мовчки сів біля матери сам. Він розумів, що мати лагодилася сказати щось дуже серйозне, незвичайне, що вони думали про його увесь день і став мовчки уважно чекати.

— Сні мені сняться погані, дитино, — почала вона тихо, — все полотно, сниться, розстилаю. А ти з Микитою обгортаєтесь ним. Страшно мені, сину. — ... Страшно, дитино — вимовила вона, тремтячи всім тілом. Мати підвела очі до Дем'яна, звелася й, боячись впасти, — вчепилася Дем'янові за руку.

— Я його валькую, а ви приходите, збираєте в сувій, а я розстилаю. Страшно мені, сину — смерті боюся... не своєї, дитино — вимовила вона з страшним відчаєм.

Дем'ян мовчав. Він тихо, ледве помітно, поглажував її худу, схожу на тонку висушену дощечку руку своєю й нічого не відповідав.

— Не буде вже його... Ворожка збрехала тоді... Не вернеться. Не буде...

— Микити? — майже пошепки запитав Дем'ян.

— Еге — ще тихіше вимовила мати й піднесла до очей сухий кулачок. А я все сподівалася... Виглядала вас обох. Чужі-ж діти вертаються, а його немає... Два годочка вже ось минуло...

Мати ридала.

Дем'янові знову згадувалося далеке дитинство, війна, батько, Микита. Дем'ян любив свого меншого брата й, повертаючись з армії додому, він думав про його всю дорогу й дуже хвилювався: — Є він чи немає дома. Є чи немає — тривожив себе думками Дем'ян.

Полаявшись з місцевими керовниками влади й розлютувавшись за щось на них — Микита раптом зник із Степанівки й більше не повертався.

Сидячи поруч матери, Дем'ян пригадував, як вони колись з братом працювали, як раз-ом ходили на поле й майже що-дня бігали вдвох зустрічати батька. Дем'ян пригадав, як тяжко плакав Микита, прощаючись з ним, коли він ішов до червоної гвардії, тоді Микита умовляв Дем'яна не йти, плакав, не пускав, навіть заховав Дем'янови чоботи, а як переконався, що його не сила — щиро й довго благав повертати швидче додому, стерегтися там, не забувати про їх. А потім, коли пішла червоної гвардії Дем'ян через рік повернувся додому, — Микита став уже зовсім не той. Він значно підріс, не зупиняв більше Дем'яна й вже не ховав його чобіт, щоб залишити дома.

— Я теж піду, — пригадав Дем'ян його категоричну вимогу. Але зачувши такі Микитини наміри, мати зняла тоді смертельний крик, Дем'ян з обуренням запротестував і Микита мав скоритися й залишитися вдома.

— Давно це було, — прошепотів Дем'ян. — Давно — вимовив він голосніше.

І, як мати нарешті трохи спинилася й підвела голову — Дем'ян чомусь несміливо глянув їй у лице. Його зустріли холодні, заплакані очі й майже суворий голос:

— А ти не слухаєш мене, синочку. Тобі не шкода Микити. — Ти - ж не болієш, як твоя мати. Забув про його — кинула вона докір і заридала знову.

Дем'янові боляче стисло серце й одразу зашугала, мов зайнялася голова. Віі йому часто й боляче застрибали, й раптом з під них зовсім несподівано бризнули сльози.

— Я - б голову, мамо, за його віддав, — вимовив він якось особливо боляче, хвилюючись і поспішно витираючи пальцями заплакані очі.

— Я найму по йому хоч маленький молебник, сину. Ніхто з твоїх про це не знатиме.

— Мамо, — вимовив Дем'ян. І в його голові почулося здивування й категоричний протест. Мати глянула на його скорботними очима й густі, гарячі сльози рясно залили жовтяву шкіру її гострих скивиць.

Мати звелася з ослона й похнюпившись подибала до скрині. Стогнувши й витираючи сльози, вона підняла важке віко, дістала із скрині маленький білий пакунок і обережно поклала його біля себе. За цим Дем'ян помітив, як вона ще обережніше почала його розгортати й розвертівши нерішуче підвела голову й глянула до його.

— Що то мамо — вирішив допомогти їй Дем'ян.

Вона нічого не одповіла, наче вагаючись, переклала пакуночок у другу руку й, помітно хвилюючись, пішла до сина.

— Це Микита тобі оставив — і мати подала Дем'янові невеличкий, удвоє згорнутий аркуш паперу.

Дем'ян узяв його, хутко розгорнув і зразу - ж впізнав Микитину руку.

— Прочитай, сину! Я давала читати та нічого не добрала з того. Дем'ян на знак згоди хитнув головою і не кваплячись почав їй читати.

„Дорогий Дьомо! Пам'ятаєш, на початку революції ми поклялися з тобою на клинках. Це було надто романтично, може навіть трохи театральнo, але та присяга лишитьс'я для мене навіки. Я не можу зраджувати свого народу. Пам'ятаєш, на початку революції, ти говорив: (це було ще до того, як ти йшов до Червоної армії) „Україна багато терпіла, тепер вона може розвиватися, рости, розквітати. Немає вже проклятого царя, немає лихого панства. Ми вільні. Ми господарі свого життя“. Пам'ятаєш? Ти не забув мабуть, Дьомо, цього? Ти пішов до Червоної армії — я вірив, що ти воюєш за Україну. Я хтів навіть іти до Червоної армії — ти не пустив. Я лишився тут. Побачив, що тут робиться, відчув, як ці наші - ж селяни, що досіпалися до влади, ненавидять нашу Україну, ненавидять навіть мову нашу! Я більше не можу бути з ними. Я пішов. Куди, не питай. Прощай, Дьомо, прощай, мій любий. Мабуть не побачимося вже ніколи“.

Дем'ян звернув листа й мовчки віддав його матері. Вона взяла від Дем'яна листа й заховала його в пазуху.

Під вікном швидко майнула велика постать.

Мати підвелася й пішла до порога. Але не встигла вона зробити й кілька кроків, як двері широко, з поспішним рипом відчинилися й через поріг переступив Нематвій.

— Драстуйте, мамаша, — весело вимовив він, звертаючись до бабусі. — А ми, знаєте, вчора мало не коцнули вашого сина.

Нематвій весело зареготав і, як побачив, що стара не збиралася відповідати, попрямував до Дем'яна. Мати подивилася йому вслід і, наче не розуміючи, про що він сказав, подивно звела сухі рамена й одійшла до припічка.

— Мое вам, товариш Неживий і папаша мій дорогий, хрещений!“

Дем'ян мовчки потис його руку. Нематвій сів поруч його й трохи не розуміючи, з чого б тепер Дем'янові сумувати, коли вчора так добре все скінчилося, запитливо зазирнув йому в обличчя.

Дем'ян теж уважно, довго подивився на Нематвія.

— Невеселі ви сьогодні, вимовив він, помовчавши. — Нічого, все пройде. Я знаю... Це буває. Сьогодні було багато роботи. Я бачив...

Дем'ян не одповів. Він повагом підвівся з лави й важкою ходою поступав до порога.

— А я це, знаєте, до вас екстренно, товариш Неживий. Вас кличуть найекстреніше у волревком.

Дем'ян запитливо подивився на Нематвія і той, певне, зрозумівши його, пояснив вже докладніше:

— Там товариш Гуска, значить, наш начальник конної й пішої міліції Степанівського району хоче шльопнути одну вчительку. За контр-революцію, він каже. Я, звичайно, против такого й кажу йому: ежेलі вже шльопать, так нада знать, за що і як. От ви вчора дійствительно справедливо мені сказали. Треба знать, за що. Да! По моїм приметам так вона вполне благонадьожна. Дітей добре вчить, закон божий давно викинула, у неї немає богів — сам я дивився, інтернаціонал аж курить з дітьми співає. Словом баба што нада. Наша — по моєму, а там подивіться — Може вона тільки так для глаза — закінчив Нематвій.

Дем'ян стояв поруч з матір'ю, не запитував його й нічого не одповідав.

Нематвій нервувався й не знаходив собі місця. Він міряв великими кроками кімнату від столу до порога, від лави до полу, на хвилинку присідав на лаву, зазірав у вікна й все нетерпеливіше поглядав на Дем'яна.

— Може ви на мене гніваєтесь, товариш секретар? несподівано спитав він Дем'яна. — Воно ж знаєте, хіба чоловіка видно по морді. Може й бандит. От про ту вчительку... Богів у неї і в заводі немає, інтернаціонал, кажу, зимою, як оченаш що ранку, а що в неї в душі, що вона думає? Чорт її знає — що вона думає — закінчив він, відповідаючи сам собі.

— Мамо, — якимось особливо боляче й тихо вимовив Дем'ян.

Мати кинула поратися біля своїх черепків і обернулася до його. Вона чекала, а Дем'ян мовчав, так ніби не міг він вимовити, ніби не мав він сили сказати того, що намагався.

— Краще б мене, мамо, хай десь убили, ніж уб'ють його...

Вона важко, полохко сіпнулася до сина, щось ледве чутино прошепотіла й, застерігаючи, з благанням вимовила:

— Господь з тобою, сину. Що ти кажеш на себе, Дем'яне.

Дем'ян пішов від неї, знайшов зеленявого кашкета, підперезався ласком і не сказавши й слова, він поспішно вийшов за Нематвієм.

— Ти - ж нічого не їв ще з самого ранку, хоч поїж — гукнула мати, але Дем'ян не почув.

Вона кинула припічок і прилипла до темного вікна. Мати дивилася Дем'янові услід, стежила, як виходив він за ворота, й плакала.

(Закінчення буде)